نابر کہانی

سعید بھٹا

نابر کہانی

خالی

نابر کہانی

سعید بھٹا

سانجھ

پہلی وار	فروری 2010ء
مُکھ چتر	صابر نذر
کمپوزنگ	عبدالحفیظ
مُل	140
گین	500
چھاپہ خانہ	شرکت پریس لہور

ISBN:978-969-8957-77-3

سانجھ
SANJH
PUBLICATIONS

دوجی منزل، مفتی بلڈنگ، 17/31 ٹیمپل روڈ،لہور
فون:042-37355323، فیکس:042-37323950
برانچ: بک سٹریٹ 46/2،مزنگ روڈ،لہور
ای میل: sanjhpk@yahoo.com, sanjhpks@gmail.com
ویب سائٹ: www.sanjhpublications.com

عابد ساقی دے ناں

خلقت نوں تلیوں لگی چوٹیوں نکلی ہے مار بھڑکارے
اوہنوں انکھی نہیں سمجھدا جیہڑا احمد خان دا دُکھ وسارے

سارنی

راجا پورس

بادشاہ ڈھیر ہن پر جیہڑا اعظم سداوناہے، ایہہ بہوں گھٹ سدوا گئن۔ دارا اعظم ایران دا بادشاہ ہویا ہے۔ مُڑ سکندر وی اعظم سدوایا ہے۔مُغل بادشاہ اکبر وی اعظم سدوایا ہے تے اشوک اعظم وی اعظم سدوا گیا ہے۔

شاہ دارا ایران دا بادشاہ ہویا ہے۔ اوہ ہفت اقلیم ہویا ہے۔ ست ولایتیں اوہدے ماتحت ہائن۔ مقدونیہ دا بادشاہ فیلقوس ہویا ہے۔فیلقوس سکندر دا پیو ہے۔ ایہہ فیلقوس ٹکے تاریندا ہا، شاہ دارا ایران آلے دے اگے۔ اوس زمانے جیہڑا ٹکابنیا ہویا ہا سونے دے انڈے بنا کے دیندے ہائن۔فیلقوس فوت ہو گیا ہے تاں ستارھاں سالاں دی عمر وچ سکندر بادشاہ بنیا ہے تے پیو دی گدی اُتے بہہ گیا ہے۔ چھماہی گزری کھلی ہائی کہ ہلکارے بادشاہ دارے دے آ گئن تے اوہناں آکھیا،''اوہ انڈے دے۔'' سکندر آکھیا،''اساڈی اوہ ککڑی مرگئی ہے، جیہڑی انڈے دیندی ہائی۔'' وزیر، امیر تے مصاحب بول اُٹھن،''سکندر ہوش نال گل کر۔ اسیں ایران نال لڑن جوگے کُجھ نہیں۔'' سکندر آکھیا،''جِتنا جیونا ہے شیر دی زندگی جِیونا ہے۔ گِدڑ دی زندگی مینوں منظور ہی نہیں۔ میں اپنے مُلک دا پیسہ ہِک بادشاہ دے ڈرتوں دے چھڈاں، نہ اوہ ڈھی دے

لیکھے نہ دھیہن دے لیکھے۔ کیوں دیواں؟''

اودوں ایران تے وڈے عروج ہوئن۔ اوہناں دا تاں چھَوہ ہی نہ بھریندا ایہو جیہاں اُتے۔ شاہ دارے نوں اوہناں ہلکاریاں جا کے گل کیتی ہے کہ سکندر باغی ہوگیا ہے۔ بغاوت تروڑن کان شاہ دارا ایران توں چڑھیا ہے تے مقدونیہ دی کدھ نال جا جھنڈا لایا ہے۔ جیہڑی قوم اُٹھیندی پئی ہووے اوہ جفاکش ہوندی ہے۔ ایرانی قوم عروج تے گئی کھلوتی ہا۔ ایہہ شرابی ہو چُکے ہائن۔ زانی ہو چُکے ہائن تے عیاش ہوچُکے ہائن۔ سکندر دی قوم ایرانیاں نوں دَھک کے ایران جا جھنڈا لایا ہے۔ اِتنا پچھانہہ مار آندا سُوں۔ اِتنے تائیں ایرانی جنگ توں تنگ آچکے ہائن کیوں جو عیشاں نہ رہیاں۔ اوس ویلے اوہ سوانیاں دی جوانی ڈھوڈھیندے ہائن۔ راگ ڈھوڈھیندے ہائن۔جیس ویلے کوئی قوم ترُٹّے تاں ایہناں کِتیّاں کماں اُتے آپوندِن جیویں اج کُکڑاں اُتے آپین۔ خیر جنگ ہو رہی ہے۔ شاہ دارے دے دو وزیر، میدان جنگ وِچ ، رات دا وقت ہے، اوہ آ گئن۔ اکھے، ''اساں سکندر نوں مِلنا ہے۔ شاہ دارے دے وزیر ہاں۔'' سکندر آکھیا، ''تلاشی لے لووتے آون دیوو۔'' اوہناں آکھیا، ''روپیہ لکھ اسانوں دے، دیو بھرے اسیں تینوں دارا مار دیندے ہاں۔'' سکندر لکھ لِکھ دِتا۔ جیہڑے ویلے دھمی فوجاں اکٹھ کیتا، شاہ دارے تقریر کیتی ہے جیویں ''نادر دی پَوڑی'' آلا آہدا ہے:

خاں دوراں کرے سوال، تے سد سپاہ نوں
اج بنیا حشر زوال ، دِلی دے تخت نوں
صدمہ ایہو کمال، سِرے تے کڑکیا ہے
ایہہ زر فرزند تے مال، نہ ویسی نال کوئی
کیہ ہوسی ہِک سال، پچھیرے جِیونا
اج کرو نمک حلال، مُحمد شاہ دی

دارا تقریر کریندا کھلا ہے کہ کل تائیں ایہہ لوک اساڈے غُلام رہن تے اج ایہہ غُلامی دا طوق اساڈے گل وِچ ہووے تاں اسیں دُنیا نوں کیہ مُونہہ وکھیسائیں؟ اِتنے تائیں دارے دی فوج وِچوں ہاتھی جیڈے قد دے دو بندے نِکلِن: گینڈے دے چماں آلے۔ آن کے اوہناں ہِک ہِک تلوار دارے نوں ماری ہے تے دارا ڈھے پیا ہے تے اوہ بھج کے سکندر دی فوج وِچ جا کے رَل گئن۔ فوجاں جمگھٹ ہائن سوڑے کھلوندے ہائن دوویں دَل کیوں جو اودوں پھادھویں ہتھیار ہوندے ہائن۔ ایدوں دارے دیاں فوجاں وجیّاں ہن لڑائی کرن کان۔ شاہ دارے ہتھ کھلا کیتا ہے، ''ٹھہرو۔'' ٹھہر گئن۔ اوس آکھیا، ''ہتھیار سٹ چھڈو۔ میں تُسانوں وصیت کریناں کہ سکندر جیڈا بندہ تُہانوں نہیں لبھنا۔ تُسیں قیامت تک لڑدے ای رہسو۔ سکندر گو میرا دُشمن ہے پر ایڈا قابل ہے کہ ایس نوں بادشاہ من لیو تد ہی امن نال وس سکدے ہو۔''

واہ ماریا پیا ہے پر مخلوق دی بھلائی کان۔ سکندر اوہدی گل سُن لئی ہائی۔ اوہ بھنّا ہے تے اوس دارے دا سِر اپنی جھولی وِچ رکھیا ہے تے روون لگ پیا ہے۔ آکھیوس، ''چاچا! میںنوں ایہہ عِلم ناہی کہ توں ایڈے پائے دا آدمی ہیں۔ میں تینوں نہ مراونا۔ مینوں ماف وی کرتے کائی مت وی دِتی جا۔ پیو تاں مر گیا ہے توں وی پیو بن۔'' دارے آکھیا، ''میری پہلی مت ایہہ ہئی کہ کِسے وَیری دے مٹھے کلام تے وِس کے اِنج نہ کریں جیویں میرا سِر جھولی وِچ گھتیا ہئی۔ میرے کول ہتھیار کوئی نہ، نہیں تاں تینوں مار لیندوم۔ دُوئی مت ایہہ وے کہ ایہہ قوم جیہڑی میری ہے، ایہہ تینوں شاہی نہ کرن دیسی تے نہ ای میں ایہناں نوں بھُلنا ہاں۔ توہیں ایہناں دے ہتھوں مری جاونا۔ توں، دھی میری نال شادی کریں تاں توں ایس قوم اُتے شاہی کرسکسیں۔ تریئی مت ہئی، جیہناں دو وزیراں مینوں ماریا ہے پتہ ہئی ایہہ کون ہن تے کیوں

ماریاہے؟'' اکھے،''نہیں۔'' اکھے،''جیس ویلے میں جاوا ساٹرا اُتے دھاوا کیتا ہے، ایہہ دوویں وزیر ہائن اوس بادشاہ دے جدّی۔ایہناں لکھ روپیہ میتھوں لَے کے اپنا جدّی بادشاہ مار لیا ہا۔ جیہناں دے پیڑھیو پیڑھی وزیر لگے آئن، اوہناں دی نمک حرامی کر سکدِن تے میری کیوں نہیں۔ میں اِتنی ندانی کیتی تے ایہناں نوں نیڑے لے آندا۔اج ایسے نیڑتا پچھے ماریا گیا۔'' سکندر دوواں قاتلاں نوں بُلایا۔ اوہ آ گئے۔ اوس آ کھیا بھئی روپیہ لکھ جیہنوں دیونائے، دے لوو۔ ایہہ تاں میری زبان جُو ہے۔''جلاد!'' اکھے، ''جی۔'' ''دوواں دے سِر لاہ چھڈ۔'' اِجن تائیں دارا جیندا پیا ہائی کہ اوہناں دے سِر توئیں توئیں کریندے وتدے ہائن۔ دارا سکندر تے بہُت خوش ہوکے مویا ہے۔ سکندر ایران دی شاہی وی یونان نال رلالئی۔

سکندر دا اُستاد ہویا ہے ارسطو۔ بڑا سیانا بندہ ہویا ہے۔ اوسے ارسطو نوں سکندر وزیر چاں کیتا ہے۔نوشابہ ناں دی ہِک سوانی یونان وِچ ہوئی ہے۔ آہدِن: دُنیا وِچ اوس دا حُسن منیا ہویا ہائی۔ اوہ سکندر دی بیلانی ہا۔سکندر ایران فتح کیتا ہے تاں اوہنوں وی یونان چوں سدوا لیا ہے۔ شاہ دارے دی دھی ارسطو نوں سدوایا ہے۔ اوس آ کھیا،''سکندر دا اُستاد ہیں۔ پیو مرگیا ہے۔ میرا وی پیو ہیں۔گل ایہہ وے کہ عورت ایہہ بے عِزتی تاں سہہ سکدی ہے کہ سکندر میرے پیو دا قاتل ہے تے میں اوہدی سوانی ہاں ، پر سوکا عورت نہیں سہہ سکدی۔ ایہہ گل سکندر نوں سمجھا۔ ایس نوں بہاونا ہے سو تاں اودائیں مقدُونیہ بہائے۔ میرے روبرو میرے شہر وِچ نہ وسے۔'' ارسطو آ کھیا،''غلطی میری ہے میں اوہنوں ہوڑیا نہیں،پر ہُن توں اگانہہ ساہ نہ کڈھیں۔ جے سکندر تائیں ایہہ گل اپڑی تاں شاید تینوں اوکھیاں کرے۔ میں کائی کریناں۔'' ارسطو سوچن لگ پیا ہے،'میں ایہدے نال کیہ کراں؟'

سکندر دا ارادہ بنیا ہے کہ ہِند اُتے دھاوا کراں۔ سکندر دا ایہہ دعویٰ ہائی کہ

دُنیا اُتے ہِکو بادشاہ ہوونا چاہیدا ہے۔ سکندر دربار خاص کیتا ہے۔ چیدہ چیدہ آدمی بُلائے سُو۔ ارسطو وی وِچ بیٹھا ہے۔ سارے فوجی افسر اوتھائیں بیٹھن۔ سکندر پُچھیا، ''میں ہند اُتے دھاوا کرُو ہاں۔تُسیں مینوں اپنے وچار دسو کہ کراں یاں نہ کراں۔'' سارے وزیر دلیلاں دیندے رہے کہ دھاوا ضرور کر کیوں جو تیری طاقت ہے۔ سکندر آکھیا، ''اُستاد جی تُسیں نہیں بولے۔'' ارسطو آکھیا، ''بچیا! ایہہ آپو آپ ہن خیال لوکاں دے۔ ایہناں دا خیال ہے توں دھاوا کر۔ میں تینوں ہوڑیناں۔ توں دھاوا نہ کر۔'' ''کیوں؟''، سکندر پچھیا۔ارسطو اگوں آکھیا، ''جیس قوم راجپُوت نال توں متھا مارُوہیں، تُوں اوس قوم نوں نیہوں جاندا۔ کدی موقع بنیا تاں میں تینوں وکھیساں۔ راجپُوتاں وِچ جیہڑے جتی ستی ہوسن اوہ ساری عُمر شادی نہ کریسن۔ اوس قوم نال توں متھا مارُو ہیں تے کھیڈ دا چھوہرِیں نال ہیں۔ جیہناں نال توں متھا لاوَ ہیں اوتھے فوارے خُون دے اُڈدِن تے جیہڑے تیرے کرتُوت ہن: ایتھے شراب، راگ تے ناچ ہے۔ میں تینوں آہناں لڑائی نہ کر۔ کافی ہئی مُلک اپنا تے ایتھائیں کھا پی۔ سوچ سوچ کے سکندر ڈھیر ڈِھل پچھوں بولیا، ''اُستاد جی! ہور میرے وِچ کوئی بھَیڑ نہیں، پر نوشابہ واسطے میں قسم چیناں کہ اوہدا پیا رچھڈ دیساں۔'' اوہ چاہندا ای ایہو کُجھ ہا، اوہدی گل منی گئی۔

دربار چوں اُٹھی کے گھر گیا تاں نوشابہ ہار سنگھار کرکے اوہدے کول جا اپڑی۔ سکندر مُونہہ پھیر لیا۔ سکندر دا مُونہہ پھیرنا کہ اوہدے دِل تے ٹھوکر لگی۔

حافظ برخوردار آہدا ہے:

اج یار نہ مِلیا ہس کے، کائی بھاری بنی مُصیب
کِسے دُوتی پکڑ رنجانیا، میرا مرزا یار غریب
میں نج جمدی گھر ماپیاں، یاں ہوندی نیک نصیب
بچن مُحال آزاریاں، جدوں روگی ہون طبیب

آہدا ہے:

اوہدے ہتھیں مہندی رانگلی، اوہ آئی ہے میلڑے ویس
جٹ دے کے وٹ سریر نوں، پیا غُصے نال تکیس
نیہوں نظر مہر دی بھالدا، پیا طعنیاں نال سڑیس
سانوں نِت اُڈیکاں تیریاں، لَے جا راوی دے دیس

نوشابہ روون لگ پئی ہے کہ کیہ قصور ہے میرا، توہیں مُونہہ پھیرلیا ہے؟ سکندر آکھیا، ''تیرا قصور کوئی نہیں۔ میں اپنے اُستاد ارسطو اگے قسم چائی ہے کہ کِسے سوانی آل نہ ویکھساں۔'' نوشابہ آکھیا، ''ارسطو اُستاد دی اسّی سال عُمر ہے۔ ارسطو میں نہیں ڈِٹھا ہویا تے اوس مینوں نہیں ڈِٹھا ہویا۔ میرے نال لگا آ۔ میں سُنیا ہویا ہے کہ اوہ باغ دے وِچ رہندا ہے۔ جے اوہ ویکھ کے ایمان وِچ رہ جاوے تاں تیری قسم۔ جے اُستاد ہوریں آپ ڈھے جاون تاں وت تیری قسم کائی نہ۔'' سکندر نوں پک ہے کہ ہو سکدا ہی نہیں کہ اسّی سال عُمر اوس دی تے اُلٹا مینوں متّیں دیون آلا۔ نوشابہ آکھیا، ''چل۔'' ٹُر پئے۔ سکندر نوں نوشابہ بُوٹیاں وِچ چاں بہایا ہے۔ ارسطُو دی ماڑی بہوں اُچی ہے، وِچ باغ دے۔ مطلب کیہ کہ میرا دماغ مُعطر رہوے۔ کُتب خانہ ٹُنیا پیا ہے کتاباں نال تے اوہ ساریاں کتاباں وِچ مغز دے۔ ساہویں تلّاں ہائی، نوشابہ اوتھے کھلو کے گیت گانویا ہے۔ تکیا ہے ارسطُو یاں بہشت دی حُور بھُلیں پَے کے آ گئی ہے یاں پری پرستان توں اُتر آئی ہے۔ آدم ذات تاں ہے نہیں۔ ماڑی توں لہی آیا ہے۔ جدوں کول آیا ہے تاں پُچھیوس، ''آپ دی تعریف؟'' نوشابہ آکھیا، ''میں تاں ہِک بدنصیب جیہی سوانی ہاں، میرا ناں نوشابہ ہے۔'' ''اوہ نوشابہ یونان والی؟'' اکھے، ''جی ہاں۔'' اوس آکھیا، ''سکندر جوابی ہوگیا ہے۔ میں ہُن کِسے ہور نال یاری لائیں تاں ٹھاہندی نہیں ۔ گھٹدی دی گل ہے۔ میں آکھیا، چلو عورت مرد اِک دُوئے توں سوا رہ نہیں

سکدے۔اوہ ناتا توڑاں تاں میں سکندر دے اُستاد نال یاری لائیں۔ گھٹیا بندے نال وی ہُن کیہ لاونی ہوئی ۔'' بابا ہسیا تے پِپلیاں ہنُوآں اخیر آلیاں وی نِکل آ ئیاں۔ پھَدّاں دے وِچوں تندوں وی اُٹھیاں۔ اوس آ کھیا،''زوئے قسمت، اِدّھوں اُتے میں کیہ منگدا ہاں جے تُوں آویں تاں۔''

پاہنوں پیر سورہندی ہے جنج یارے دی آوے

ارسطُو آ کھیا،''چل۔'' اکھے،''مینوں چا لا۔'' ارسطو آ کھیا،''بیڑا ٹھِل جاوی، ویکھن والا کوئی کیہ آ کھسی؟''

ع: عِشق جیہناں دے خیال پیا، سوئی چُکدے چُکدے چُک گئے نی
رتی ماس نہ ہا تن عاشِقاں دے، اوہ سُکدے سُکدے سُک گئے نی
دُکھاں آن کے سُکھاں نوں زیر کیتا، سُکھ لُکدے لُکدے لُک گئے نی
علی حیدرا وے دھوئیں عاشِقاں دے، ایویں دُھکھدے دُھکھدے دُھکھ گئے نی

نوشابہ آ کھیا،''میں ویکُھو ہاں کہ تُوں محبت کرُو ایں کہ ایویں ڈانگھ لاؤ ایں۔'' اوس آ کھیا ہے،''تو ہیں ٹھیک آ کھیا ہے۔'' بابا جھُک گیا ہے تے اوہ اُتے چڑھ گئی ہے۔ آ ہدا ہے۔

عِشق نہیں گھر گاڈواں، نہیں بازار وکا
عِشق اُٹھیندا اندروں، جیویں بارُود چوں بھاہ
عِشق پٹیندا اریو، دیندائے دُھوڑ دُھما
عِشق عِلم سٹاوے عالماں، تخت سٹن بادشاہ
عِشق پاڑے بُرقعے سَتر دے ، لاہے شرم حیا
نِت عاشِق کُوچے یار دے ، ٹُکڑے کرن گدا

ایتھے علم گُھرل ہو جاندِن۔ بابا نیوں گیا ہے تے اوہ پلاکی مار کے چڑھی ہے تے آکھیا سُو، ''چل میرے گھوڑے۔'' سکندر ویہدا پیا ہا۔ سکندر دا رنگ ہوگیا ہے جیویں:

تپ پھالا ہوندائے لال وِچالے اگ دے

''مینوں کیہ آہدا ہا!''

من مُنڈیا تے مُونہہ ملوانا دِلوں خورندہ راگ دا
بافندہ بردہ کُسریاں ، کیا رستہ جانے باگ دا
نہ پہنچیا جا رنگریز تے نہ مِلیوس شالا لاگ دا
گنّا بھریا مُوتر دا کیہ لاون سوائن تے جاگ دا

سکندر اگے آ گیا ہے۔ اوس زمانے دا چالا ہائی کہ اُستاد نوں سلام کرن ہا تاں سجّا گوڈا بھوئیں اُتے رکھ کے کریندے ہائن، پر سکندر اوس ویلے سلام ادب توں نہیں چرٹ توں کیتا ہے۔ کیا کہنے داناواں دے۔ ایجہے موقعے تے وی کھلوتیاں آکھیوس، ''سکندر بچیا! اجے وی تینوں مت نہ آوے تاں افسوس ہے تیرے واسطے۔ میں ایسے تُوں تینوں آکھیا ہا، جیہڑے ایہناں نال کھیڈن اوہ سُورے نہیں ہوندے۔ ہُن کوئی مینوں اپنی قوم دا آگو چُنے تاں میں بنن جوگا ہاں؟ جیہڑے ایہناں نال پیار کرن اوہ کجھ ہو جاندن۔''

سکندر بولیا، ''اُستاد جی! تُہاڈی مت اِتنا اثر نہ کیتا جِتنا تُہاڈی ایس مثال کیتا ہے۔ بالکل توہیں ٹھیک آکھیا ہے۔ زمانے دا اُستاد ہوکے ایس تیرا عقل کڈھ لیا ہے۔''
تے آکھیوس، ''میرے واسطے اوہی قسم ہے۔''

نمانی نوشابہ ترلا تاں کیتا ہا سکندر واسطے، نہیں تاں ارسطو جیہاں نوں اوہ کدوں نیڑے آون دیندی ہائی۔ گل اوتھائیں دی اوتھائیں رہی۔ سکندر کولوں پُچھیا ہے

نوشابہ، ''ہِک گل تاں مینوں دس۔ ہند اُتے جُوں دھاوا کرُو ہیں، کوئی اجیہا راجا وی اوتھے ہے جیہدا تینوں کوئی بھَو ہووے؟'' ''ہاں''۔ اوس آ کھیا، ''راجا پورس جیہڑا بھیرے دا سردار ہے اوہدیاں گلاں میتھے پہنچدیاں رہندیَن، اوہدا خیال آوندا ہے تاں پھپھڑ تھڑ کدا ہے۔''

نوشابہ سوداگر دا لباس چاں کیتا ہے، نال کروان لدوا لئے سُو سامان دے۔ ایرانی سوداگر بن کے ہند چاں تکیا سُو:

بھاویں جانے تے مُول نہ جانے
میرا ڈھول جوانیاں مانے

سکندر اجے تیاریاں پیا کریندا ہائی کہ نوشابہ پنجاب اپڑ گئی ہے۔ نوشابہ پنجاب آئی ہے تاں اودوں پندرھویں ساون نوں ہائی۔ جیس شہر کولوں لگھدی ہے عورتاں سنب سنگھار کے پیگھاں پیاں چڑھیندیَن۔ نوشابہ پُچھیا ہے، ''کائی عید ہے؟'' ہندو سوانیاں آ کھیا، ''جی، اج رکھنی دا دیہاڑ ہے۔'' ''رکھنی کِس نوں سدیندیاں ہو؟'' اگوں اوہناں سوانیاں آ کھیا، ''جدوں پندرھاں ساون نوں ہووے تاں ایہہ ہند دی عید ہے۔ جیہڑیاں بھیناں دے بھرا جیندے ہِن نا، اوہ اوہناں نوں گانے بنھدیَن تے اوہناں توں لاگ لَیندیَن۔ مُڑ خوشیاں کریندیَن۔ کپڑے پیندیَن، کھانے پکیندیَن تے پیگھاں چڑھیندیَن۔ جیہناں بھیناں دا بھرا کوئی نہیں اوہ اج کالے کپڑے پا کے ہِک دُوئی نوں مُکاناں دیسن تے کائی خوشی نہ کریسن۔''

شالا زندگی ہووے دراز تیری، بھیناں جیندیَن بھائیاں دے بھار اُتے

نوشابہ پُچھیا ہے، ''راجے پورس دیاں کِتنیاں بھیناں ہِن؟'' اوہناں آ کھیا، ''اوہ دھی جاونی نہیں چاہندے، بھین کِدوں ہووے؟'' ''کائی نہیں سو؟'' اکھے، ''نہیں۔''

نوشابہ بہہ کے نولڑیا گانا چاں بدھا ہے۔ جیس وِچ یاقوت ہائن جیویں راجے دی شان ہائی۔ زرق برق لباس پا کے، گانا ہتھ وِچ نپ کے راجے پورس دی حویلی وِچ آوڑی ہے۔ راجا پورس اپنے شاہی محل وِچ بیٹھا ہے۔ سکندر دا اعلان جنگ آچُکا ہے۔ پورس میز اُتے ہِند تے ایران دا نقشہ رکھیا ہویا ہے۔ اوہ ویہدا بیٹھا ہے ایس رستیوں آونا سو۔ ایہہ دریا جھاگنے سو۔ایہہ پہاڑ لگھنے سو۔ ایدوں ہو کے آوسی۔ پورس دا حُکم ہے کہ کوئی جی ایس ویلے میرے آل نہ آوے۔ نوشابہ جیس ویلے محل نوں وڑی ہے، پہریداراں دی جُرات ہی نہیں پئی کہ پچھن چاں کہ توں کون ہیں تے کِدے جاونا ہے۔ حُسن اِک اجیہی خُدا داد چیز ہے کہ ایہنوں ڈِٹھیاں ہر ہِک دا دِل پگھر ویندا ہے۔ بیگمات والے محل وِچ آئی ہے تاں جتنیاں رانیاں، مہارانیاں بیٹھیاں ہائن سبھ نے اُٹھ اُٹھ کے سلام کیتا ہے۔ پتہ کوئی نہ کہ ایہہ کون ہے۔ نوشابہ پُچھیا ہے، ''راجا؟'' اکھے، ''محل وِچ بیٹھا ہے۔'' تے ایہہ اگانہہ ٹُردی رہی ہے۔ اوہ ہِک دُوئی توں پُچھدیاں ہن کہ ایہہ کون ہے؟ ایس نوں پک ہے کہ جیس ویلے پورس میرے آلوں ویکھنا ہے مرد تاں اجیہا ہے کوئی نہ جیہڑا عاشق نہ ہوجاوے۔ میں بھرا بناون پئی وینی آں شالا بچ جاواں۔

جیس ویلے پورس دے محل اگے اپڑی ہے تاں پچھاواں پیا ہے تاں پورس اُتانہہ سر کر کے تکیا ہے۔ ویکھ کے پورس مُڑ بیٹھاں مونہہ چاں کیتا ہے۔ اوہدی زندگی وِچ پہلا مرد ہا جیس ویکھ کے مُونہہ بیٹھاں چاں کیتا ہے۔ اوس ویلے حُسن مات ہو جاندا ہے۔ جیہڑا وی کسب کِسے دا ہووے، جتھے پرواہ نہیں، جتھے نیاز نہیں اوتھے ناز نہیں ہوسکدا۔ ناز ہوندا ہے جتھے سِجے۔ ایہہ کھلو رہی ہے۔ ڈھیر چر گُزر گیا ہے پر اوس ایہہ نہیں پُچھیا کہ توں کون ہیں تے کیویں آئی ہیں۔ غمگین ہو کے آکھیا سُو، ''میں ہِک عرض کرنی ہے۔'' راجے ایہہ نہیں آکھیا کہ حُکم کر۔ اوس آکھیا کہ کریندی رہو عرض۔

نوشابہ آ کھیا، ''میں ہِک ایران دی سوانی ہاں تے ہُن پنجاب وِچ آ گئے ہاں۔ نوشابہ میرا ناں ہے۔ میتھے بھرا کوئی نہیں۔ جدوں رَکھنی دا دیہنہ آوے تاں سارا چاپہرا روندی رہندی ہاں۔ اج میرا کوئی بھرا ہوندا میں اوس نوں گانا بنّھاں ہا، اوس توں لاگ منگاں ہاں۔ اوہ لاگ مینوں دیوے ہا۔ میں سُنیا ہے، راجا پورس تے بھین کائی نہیں تاں مینوں ایہہ خیال آیا ہے کہ مینوں ایہہ تَس رہندی ہے کہ کوئی بھرا ہوندا تاں اوس نوں وی تاں تَس رہندی ہوسی کہ کائی بھین ہوندی، گانا بنھے ہا، لاگ لئے ہا۔ میں اوہ بھین ہاں جیہدا بھرا کوئی نہیں۔ توں اوہ بھرا ہیں جیہدی بھین کائی نہیں۔ میرا ہاڑا ہئی توں ہتھ اگانہہ کر۔ میں گانا بنھاں۔توں مینوں لاگ دے۔'' پورس دِیاں ہنجوں وُڑھیاں ہن۔ پورس آ کھیا، ''وچاریوں بھینوں! تُہانوں تاں ایہہ سِک رہندی ہوئی تے اساں مرداں نوں تاں ایہہ سِک ہوندی کائی نہیں تے خاص کر کے راجپُوت قوم نوں پر میرے بُوہے تے کوئی سائل آیا ہے تاں میں خالی ہتھ بھنوایا کدی نہیں۔ ایہہ ہتھ ہئی، گانا بنھ تے لاگ منگ۔ بھین تاں بھین ہی سہی۔'' اوس گانا بدّھا ہے۔ اکھے، ''لاگ منگ۔'' ''مینوں حیا آوندائے۔'' اکھے، ''لِکھ کے پیش کر۔'' نوشابہ لِکھیا ہے: سکندر یونانی تیرے اُتے دھاوا پیا کریندا ہے۔ اوہنوں قتل وی نیہوں کرنا تے قید وی نیہوں کرنا۔ پورس دِیاں اکھیں لہو وانگ ہوگئیَن۔ اوس آ کھیا، ''بھین تاں نہ بنیوں، جاسوسہ بن کے آئیوں۔ پر چلو، میں راجپُوت ہاں۔ راجپُوت زبان کرئے تاں اوہدی اوتھے موت ہے۔ میں اوس توں بھیں نہیں سکدا۔ میں نہ قید کریساں نہ قتل کریساں پر توہیں ہُن بہنا ایتھے ہے۔ باہر نیہوں نِکل سکدی۔ توں پورس دی بھین ہیں۔''

سکندر ایرانوں دھاوا چاں کیتا ہے۔ کابل، قندھار دے امیر نوں آ کھیا سو، ''مینوں رستہ دے۔'' اوس آ کھیا، ''رستے منگدے ہن ترائے شرطاں نال بادشاہ۔ ایس شرط نال کہ جیہڑا مُلک اگوں فتح ہویا اوہدے وِچوں حِصہ دیونا۔ حِصہ دیسیں؟'' اکھے،

''نہیں۔''''دُوئی شرط ایہہ ہے جیہڑی اساڈی واہی وِگڑے یاں باگ اُجڑن تاں اوہناں دا تاوان ادا کریسیں؟'' اکھے، ''نہیں۔'' ''تریئی گل ہِمت آلی ہے۔'' اکھے، ''میں ہِمت نال لَیساں۔ جُرات ہئی تاں لڑ پئو۔'' اوس بُلایا اپنیاں فوجاں نوں۔ آکھیوس، ''بڑی بے عِزتی ہے اوس بادشاہ دی، جیہڑا مُکان ہی نہ دیوے تے دُشمن نُقصان وی کر جاوے۔'' وزیر آکھیا، ''نہ لڑیے سکندر نال۔ ایہدا بھار نہیں چایا جا سکدا۔ سکندر دی تک ہے ہندوستان اُتے تے ایہدی ٹکر راجپوتاں نال ہے۔ سکندر جدوں اودوں ہٹنا ہے تاں ایہہ رنگت نیہسوں ہوونی۔ ہٹے ہوئے نوں اکھسائیں حِصہ دے یاں لگھن نیہسے دیندے۔ آمدن ایہدی نہ کھا۔'' اوہناں ہتھیار سٹ چھڈے۔ جیہڑا راجا مہاراجا اگوں امدا گیا، ہتھیار سٹیندا گیا۔

سکندر ٹیکسلے اُتے آ گیا ہے۔ راجا امبھی ہویا ہے ٹیکسلا دا راجا۔ اوس باجھ لڑائی دے ہتھیار سٹ دِتن ۔ امبھی دا ہتھیار سٹنا کہ سکندر دی تک سومنات تے جا کھلی ہے۔ مینوں ہُن کوئی ڈک نہیں سکدا۔ سکندر ویہت دے لہندے آلے پاسے رُکیا ہے۔ ایلچی گھلیا سُو پورس آل کہ میں سُندا رہناں ہاں کہ توں وڈا ضِدی جیہا راجا ہیں۔ میں جاونا سومنات اُتے۔ ہتھیار سٹ جیویں امبھی سِٹن۔ مینوں لگھن دے۔ پورس ولدا گھلیا، امبھی راجا ہے پر راجپوت نہیں۔ نسلی نہیں۔ نسل مجبور کریندی ہے لڑن کان۔ پہلا نسلی راجپوت میں پیا شروع ہوناں۔'' راجپُوتاں دِیاں اٹھ نسلاں ہن:

راجپوت، ڈوگر، چوہان، راٹھور و تنوارے
بھٹی، چدھرڑ، برس، راج دھانی برےئ؟
تخت حسن پور، بسرا پر فرماں روا رہے

پورس آکھیا، ''میں راجپوت ہاں۔ توں ٹکے منگسیں میں اِنکار کریساں۔ قُربانی منگسیں تاں میں اِتنی قُربانی دیساں کہ بھیرہ رڑی ہو جاسی، اوس ویلے پہلا پَیر

رکھسیں۔ سومنات تینوں دُور نظر آوسی۔ تُوں پیا جانا ئیں گھوڑے دے سُنباں ہیٹھ ہے سومنات۔''

لڑائی شُروع ہوگئی۔ چار مہینے گُزر گئے۔ سکندر نوں ویہت نہیں لگھن دِتا پورس۔ سکندر سنیہو گھلے کہ ہتھیار سٹ۔ پورس آکھے، ''سٹوائیں تاں سٹاں۔ کدی راجپوت اِنجیں ہتھیار سٹِن۔'' ایہناں دیہاڑیاں وِچ جھڑپاں ہوندیاں رہیاں۔ کدی یونانی ویہت ٹپ آون تے پنجابی دو چار مارلَین ۔کدی پنجابی دریا ٹپ کے یونانی مار لَین۔ ایہناں جھڑپاں وِچ پورس دا پُتر مری گیا۔

سکندر سوچیا، جیہڑے ایلچی میں پورس آل گھلیناں راجا با رُعب ہے ایہہ گل نہیں کرسکدے۔ کیوں نہیں میں ایلچی بن کے جاواں۔ اوہدے نال رج گلاں کراں۔ ہتھیار اوڑک سٹ چھڈنے سُو۔ ایڈا گھاٹا ہور کیہڑا سُو کہ پُتر مری گیا سُو۔ وزیر، امیر ہوڑیندے رہ گئے، سکندر نہ جا۔ سکندر ایلچیاں آلے کپڑے پائن۔ کھبڑا جیہی تلوار لئی سُو۔ تھیلے تُنّے ہوئے کاغذاں دے۔ سکندر بھیرے نوں آوڑیا ہے۔ سنیہا گھلیا سُو کہ میں سنیہو ہاں سکندر دا۔ راجا پورس نوں مِلنا چاہوناں ہاں۔ پورس عوام اُٹھادتی تے دربار وِچ صِرف راجپوت رہ گئے۔ اڑتلی آکھیا، ''لگھ آ۔'' لگھ آیا۔ سلام کیتا۔ کُرسی پئی ہا بہہ رہیا۔ تھیلے وِچ ہتھ ماریا سُو تے چِٹھی کڈھی۔ اکھے، ''سکندر دی طرفوں لِکھیا ہویا ہے۔'' پورس دا پنڈت وزیر ہویا ہے، اوہنوں آکھیا سُو، ''چِٹھی پڑھ کے سُنا۔'' پنڈت آکھیا، ''جی ، سکندر لِکھدا ہے کہ تیرے واسطے ایہا گل کافی ہے کہ پُتر ہائیا، اوہ مری گیا ہے۔ تُوں ہتھیار سٹ گھت۔'' پورس تکیا ہے ایلچی آلوں۔ اکھے، ''سنیہو؟'' ''جی۔'' ''کِسے زمانے ایہہ غُلام رہ چکن، سکندر دا خاندان؟ مینوں ایہناں لفظاں وِچوں غُلامی دی بو آئی ہے۔ میرا پُتر زنا پِچھے ماریا گیا ہے؟ بے غیرتی پِچھے ماریا گیا ہے؟ چوری پِچھے ماریا گیا ہے؟ قوم تے دھرتی کان مرنا راجپوت دا گہنا ہویا تے اوہ مینوں آکھدا

ہے کہ تیرے کان نصیحت دا وقت ہے۔ پُتر دی لاش ای تاں مینوں آہدی ہوئی، بابا! جیس راہ تے میں مویا ہاں توں وی مر۔ وڈا کمینہ ہے تیرا بادشاہ۔''

ایلچی اُٹھیا ہے۔ تلوار میان وِچوں چھِک کے کُرسی اُتے ٹھوکی سُو۔ آکھیوس، ''ہُن سدیا ای۔ میں ہاں اوہدا نمک خوار۔ میرے ہوندیاں مت کمینہ سدیں۔ میں حلق کولوں زبان چھِک لَیساں۔'' راجپوت بل اُٹھِن، ''ایہہ کون ہے؟'' پورس وِرسی کڈھ کے آکھیا، ''میں سکندر دی کنڈیوں پِچھے تاں کمینہ نہیں سدیندا۔ میں سکندر دے مُونہہ اُتے پیا کمینہ سدینداں۔ کمینہ نیہوں تاں ہور کیہ؟'' وزیراں ہائے ہائے کیتی۔ ایہہ تاں ایلچی ہویا۔ اوس آکھیا، ''ایلچی میرے کول اگے وی آوندے رہندِن۔ ایہہ شاہی اگ ہے جیہڑی اگوں کھاوندی ہے۔ اگ ڈکیندی پئی ہے اگ نوں۔'' اوس ویلے سکندر ہتھ ماریا ہے۔ عمامہ کھولیا ہے۔ بناوٹی داڑھی ہائی۔ سِر اُتے ایران دا تاج ہا۔ راجپوتاں تلواریں نوں ہتھ ماریا ہے۔ پورس آکھیا ہے، ''خبردار، سکندر ہے تے آیا ہے ایلچی بن کے۔ ایلچی مارنا راٹھی کائی نہیں۔ مُڑ تاں میرے جیڈا کمینہ کوئی نہیں کہ سکندر آوے ایلچی بن کے تے میں ایلچی مروا گھتاں۔ جا سکندر چلا جا۔ بھَیڑا کیتا ہی کہ ناہیا آونا۔'' دستہ فوج دا نال گھلیا سُو کہ ایہنوں دریا پار کروا آؤ متاں کوئی راجپوت ایہنوں مار لَے۔

راجا پورس مَٹھّا پیا ہے کہ سکندر نوں احسان نال ہٹایا ہے تے ہُن اوس لڑنا کوئی نہیں۔ رات نوں سکندر دیاں فوجاں دریا لگھ آئیَن۔ لڑائی پَے گئی ہے۔ لڑدیاں لڑدیاں پورس دی فوج گھیرے وِچ آ گئی ہے۔ فوج وِچ اَپّچیوں پَے گئی ہے۔ فوجی بھجن، نسن لگ پئے۔ پورس دربار لا کے بیٹھا ہے تے ایلچی آیا ہے کہ سکندر دیاں فوجاں دریا ٹپ آئیَن۔ ویہت دی من آلے فوجی گھیرے وِچ آ گئِن۔ پورس ہاتھی اُتے چڑھ کے آیا ہے۔ ''نادر دی پَوڑی'' آلا آہدا ہے:

چڑھے چوغطہ بادشاہ، دھرگیں دھکارے
گھوڑا ساڈھے ست لکھ، رجواڑے سارے

جو گھٹ اے بگلا، نقیب پُکارے
جیویں ساون جھڑی بمبیہا، رُت سماں چتارے
بھیریں بدل گجدے، گھڑیال نگارے
پیگھاں فرنے بیرکاں، رنگ کرن نظارے
باگیں بولن کوئلاں، تریاں کہکارے
ساز ثقیلے بجلیاں، دیون لِسکارے
ہاتھی آون جھُولدے ، وِچ دَلاں سنگھارے
مار مُہاوت چلدے ، سر گُنڈے بھارے
نو گز ہلاں ڈِنگیاں، سُونڈ لَین جُھلارے
اژدہا پہاڑ دے، دم پیون ہارے
دند چٹے دین وکھالیاں، کہہ رِکت انھارے
جیویں قبراں دے دِسدے، سفید مُنارے
جو گھن اُڈے مکڑی، دَل بے شُمارے
ہاتھی زور چہاڑدے، گھوڑیاں ہِنکارے
گرد چڑھی اسمان تے، پَے گئے غبارے
چن سُورج نہ دِسدے، نہ امبر تارے
چڑھیاں دو بادشاہیاں، مَل گُٹھاں چارے
ڈیرے پائے چوغطیاں، آ توی کنارے

جدوں پورس میدان اِچ وڑیا ہے تاں اوس للکریا، ''ہلا سکندر، سکندر، سکندر۔'' سکندر گھوڑے اُتے چڑھ کے آیا ہے۔ پورس ہاتھی اُتے ہا۔ پورس ہتھ اُلار کے سٹواں برچھا مارن کان برچھا تولیا ہے۔ شِست تھہراون لگیاں گانے تے نظر پئی سُو۔ ہنجوں ٹپیاں سُو۔ ہائے زبانے، تینوں وڈھ سٹاں۔ ہُن راجپوت نیہوں رہندا جے سکندر ماراں۔ برچھا مار کے سکندر دا گھوڑا ڈھاہ لیا سُو۔ سکندر دُوئے گھوڑے اُتے مُڑ چڑھ کے

آ یا ہے۔ ایس دُو آ وی برچھے نال ڈھاہ لیا ہے۔ اِتنے تائیں چو گردوں اَنھیر تیراں دے گُھل گئن۔ تیر وُٹھّن تاں راجا پورس بے ہوش ہوگیا ہے۔ فوجاں راجے دیاں نس گئیَن۔ راجا پورس نوں سونے دا جنجیر مار کے سکندر اپنے تمبو وِچ لیاندا ہے۔ سکندر آ کھیا ہے اُستاد ارسطو نوں، ''اُستاد جی! ایہو جیہا اِنسان دُنیا توں مِٹنا نہیں چاہیدا۔ لکھ مرے لکھ پال نہ مرے۔ ایہو جیہے راٹھ جیندے ہی رہن۔ ایہدا علاج کر۔'' ارسطو نبض تے ہتھ رکھیا ہے وت دوا بنایا ہِس۔ سکندر اُٹھا کے پورس نوں دوا دِتا ہے۔ ہِکے واریں ارسطو آ کھیا ہے کہ ہُن ہوش وِچ ہے۔ پورس بھَیں کے تکیا ہے تاں جِدوں ویہدا ہے گُل یونانی تے ایرانی سپاہی ہن۔ آپ نوں ویکھیا سُو جنجیر وگی ہوئی ہے۔ اوس ویلے سمجھ گیا ہے کہ میں قید وِچ ہاں۔ سکندر بولیا، ''ویہدا پیا ہیں کہ قید وِچ ہیں؟'' اکھے، ''ہا۔'' ''تیرے نال میں ہُن کیہ سلوک کراں؟'' پورس آ کھیا، ''جِد دا میں جمیا ہاں ایہہ کنھی کِسے دُشمن اگے جھکائی نہیں۔ زبان میری مِنت دی عادی نہیں۔ توں اوہ سلوک کر جیویں بادشاہ بادشاہواں نال کردِن۔'' تاں لشکر وِچ ہا کر وگی ہے۔ ''شابش جوان دیا بچیا! کیا کہنے۔'' سکندر بولیا ہے، ''میں دُنیا دے بادشاہ ڈِٹھن پر تیرے جیہا بہادر نہیں ڈِٹھا۔'' پورس آ کھیا، ''میں وی دُنیا دے بادشاہ ڈِٹھن پر تیرے جیہا کمینہ کوئی نہیں ڈِٹھا۔'' سکندر آ کھیا، ''میں کمینہ کیوں آں؟'' اکھے، ''کمینہ نہ ہوندوں تاں ایلچی بن کے میرے دربار وِچ کوئی ناہیا آونا۔ شیر نوں گِدڑ بننا مِہنا ہے۔ میرا حق ہا تینوں عُمر قید کرنا یاں قتل کرنا پر میں تینوں چھڈ دِتا۔ ایہہ دُوآ کمین پُنا ہے جیہڑا ہٹ کے لڑپیا ہیں۔'' سکندر آ کھیا، ''تیری پہلی گل دے وٹے میں تیری جان بخش دِتی ہے تے دُوئی گل دے وٹے چ میں تیرا مُلک وی بخش دِتا ہے تے میرے نال رسائی کر۔'' اوس ویلے ہسیا تے آ کھیوس، ''رسائی تاں ہے جے توں میری روٹی کھاویں۔'' سکندر آ کھیا، ''منظور ہے۔''

پورس گھر آ گیا ہے۔ کھانے دانے پک گئین۔ رات دی روٹی کان سکندر نوں شاہی محل وِچ بُلایا گیا ہے۔ سکندر کھانا کھاندا بیٹھا ہے جوں بیگماں آلے محل وِچوں رانیاں، مہارانیاں، نوکریں، چاکریں نکلیَن تے اوس دے اُتے گنگو دی کٹوری پلٹی نیں۔ اوودوں طبل تے شادیا نے وجن لگ پئے ہن۔ سکندر پُچھیا ہے پورس دے وزیر کولوں، ''ایہہ کیہ گل ہے۔ میں تاں نہیں سمجھیا۔'' اوس آکھیا، ''مُبارک ہئی۔ راجا پورس بھین دا ساک تینوں آکھی بیٹھا ہے۔ راجپوت جیس اُتے گنگو پلٹن اوس نوں دھی دا ساک دیندِن۔'' سکندر نوں تاں عید دے چن چڑھ گئے۔ بھئی راجپوتنی ڈِھیوے تاں ایس توں اُتے میں ہور کیہ منگناں ہاں۔ سکندر جنج چاڑھی تے پورس جھلی ہے چاں۔ سکندر نوں سنیہا ڈِھیہا ہے کہ ایہہ شاہی محل ہے جیہدے وِچ تُہاڈی رانی بیٹھی ہے۔

سکندر محل نوں جا وڑیا ہے تاں کُڑی رانیاں دے لباس وچ بیٹھی ہے گھنڈ کر کے' جیویں پنجابی عورتاں بہندیَن۔ سکندر گھنڈ اُٹھایا ہے۔ شکل' صورت ویکھ کے سکندر دا ٹھڈھا ساہ نکل گیا ہے۔ رانی پُچھدی ہے' ''مہاراجا رات خوشی دی ہے۔''

اج دی رات سُہاگ والی' بھلکے پتہ نہیں کیہڑا رنگ ہوسی
کتھے تُوں ہوسیں کتھے میں ہوساں' کتھے شمع تے کتھے پتنگ ہوسی
کائی گل دسو جیہڑی یاد رکھاں' جدوں تُساں باجھوں دل تنگ ہوسی
تُساں باجھ پیاریا جانیا وے' اساڈا کیہڑا بھلیرڑا سنگ ہوسی
میرے کناں نوں بُندے سِر چھتیاں دیاں تھہیاں
مینوں رِیجھ منگیندے دی پَے گڈھیں ہن گئیاں
مینوں مُڑ پرنائیں بابلا داج ویکھن آ سیّاں
سیّاں پیگھ وٹائی ہے گُل جھوٹن پئیاں
جدوں آیا تتی دا وارا ترُٹ لاہاں گئیاں

''ایہہ گل دس توہیں ٹھڈھا ساہ کیوں بھریا ہے؟'' سکندر آکھیا،'' میں دساں چاں سہی پر تیرے دِل اُتے ٹھوکر لگسی۔'' اکھے ''گل کر۔ٹھوکر کیوں لگنی ہے۔'' سکندر آکھیا'' میری ہِک بیلانی ہا۔صرف تُہاڈی زبان دا فرق ہے۔لباس دا فرق ہے۔شکل' عُمر' قد بُت سبھ اوسے آر ہے۔مینوں اوہ وچاری یاد آئی ہے کہ اوہنوں ٹھوکر مار کے ٹُریا ہام۔'' ایہہ گل سُن کے اوہدیاں ہنجوں ٹپیاں۔ اکھے ''مُڑ توں رو پئیوں۔'' اوس آکھیا، ''میں رُنی ایس توں ہاں کہ میرا وی ہِک بیلی ہا' تیری شکل اوسے آر ہے۔'' سکندر تلوار نوں ہتھ ماریا،''میں تاں خوش ہویا ہام کہ راجپوتنی پئی ہتھیں آوندی ہے تے ایہہ تاں اگے بیلیاں آلی ہے۔'' سکندر سوچیا، ایس توں پُچھ تاں لواں اوہ کون ہا؟ سکندر پچھیا، ''تیرا بیلی کو ن ہا؟'' نوشابہ آکھیا،''توُں دس تیری بیلانی کون ہا؟'' سکندر دسیا،'' اوہ تاں یونان دی بہت مشہور عورت ہے۔نوشابہ اوہدا ناں ہے۔ زمانہ اوہنوں جاندا ہے۔ ہُن توں دس تیرا دوست کون ہے؟'' نوشابہ آکھیا' ''فیلقوس دا پُتر ہا' مقدونیہ دا رہن والا ہا تے سکندر ناں ہاسو۔'' سکندر آکھیا' ''گڑا پوی توں تاں ہیں نوشابہ۔'' نوشابہ آکھیا' ''گل سُن میری' میں نہ ہوندیُم تاں توہیں ہُن تائیں قتل ہو جاونا ہا یاں قید ہو جاونا ہا۔ ایہہ ہٹن پٹن میں کیتِن تاں تیری جان بچی ہے۔'' اوس ویلے سکندر اوہنوں اپنی سوانی سمجھ لیا پر نی تاں اگے وی گیا ہا۔

بھیریوں جا کے سکندر ملتان اُتے دھاوا کیتا ہے۔ شور کوٹ لتاڑ کے گیا ہے۔ ایہہ بھڑ اوس ویلے دے ہن۔ ملتان فتح ہو گیا تے آپ پھٹڑ ہو گیا تے باقی دے پنجاب نوں کجھ نیہسوں آکھیا۔ ڈِھڈھوں بھیڑا پے گیا ہے تے پچھانہہ دیس نوں پرتیا ہے۔ بابل اپڑیاہے تاں جِند نِکل گئی سُو۔ پورس دی اولاد وچوں پچھے وی وڈے وڈے سُورمے تے کجاک جمدے رہن۔

احمد خان کھرل (1)

راء احمد خان دا پیو راء نتھو کموکیاں اسلے پرنیا ہے۔ قتال ناں کموکا ہویا ہے اوس اسلے۔قتال کموکے دے گھر کوئی بزرگ رہندا ہا۔ ہُن کھرلاں دی جنج ڈُھکی ہے کموکیاں اسلے۔ مجذوب پھکِیر جیہڑا ہا اوہ آکھے، ''منگ تاں ہماری ہے کھرل کون ہے؟'' فتح بی بی ناں ہویاہے اوس مائی دے۔ اوہ کھاریوں لتھی ہے نا کپڑیاں لے کے۔ اوہ لگی آئی اوس پھکیر نوں ساہویں۔ اوہ پھکیر اگے اُٹھی کھلوتا۔ ''آبچُو ،آبچُو''، اوہ کرن لگ پیا۔ اوس کموکی آکھیا، ''ویہلا پیو بنیا رہیا ہیں ساری عمراں۔ ایہہ قتال کموکا میرا پیو ہا۔ اوس اِتنیاں ڈاچیاں دِتیاں۔ اِتنے پلگھ پیڑھے دِتے۔ اتنیاں مجھیں دتیاں ہیسوں۔'' آہدن: اوس گودڑی چھنڈی ہے تے آکھیا ہیس، ''کیہ دِتا ہے قتالی کموکے بھین چود؟''۔ دو بیر وِچوں ڈھٹھے ہین۔ ہک لال رتا تے ہک انجیں کچا بھو جیہا۔اوس آکھیا، ''بچُو! ایہہ دو بیر کھائو۔ اساں تُہاڈی کُکھ اچ دو لعل گھت چھڈن۔ ہک جہان دے اُتے لعل ہوسی گیا تے ہک وی چنگا ہوسی گھر واہی دا۔'' احمد خان حالیں ماں دے ڈِھڈ اچ ہا۔ مائی جُوں نکلی ہے نا جھامرے توں اوروں دربار ہے خاکے شاہ سدیندن۔ اوس ایلے اوہ پھکیر سید حیاتی اچ ہویا ہے۔ اوس آکھیا، ''جی سلام۔'' مائی آکھیا، ''پھکیرا!

کیوں توہیں میئوں سلام کیتا ہے۔''اوس آکھیا،''بچُو!تینُوں تاں سلام نہیں کیتا۔ تیری کُکھ اچ بادشاہ ہے جیہنوں سلام کیتا ہے۔''

ہُن جیس ایلے جمیا تاں اج وڈیرا کل وڈیرا۔ حالیں چھوہرای لوا ہا تاں اوس ایلے کھرلاں دی پگ راء صالح تے ہوئی ہے۔ راء صالح، احمد خان دا چاچا ہے۔ ہِک بلوچ پھدھ کے ،سکھ لے کے ٹُر وِگن۔ ہُن وقت رکیویں ہورویں ہوگیا ہے۔ اگے وڈیاں بندیاں توں سوا اَیڑ ناہن نکلدے ہوندے جے بندیاں نوں بندے ہان تاں۔ اوس ایلے اوہ بھنّے راء صالح الے بھئی اساڈا بندہ پھدھ لیا ہے سکھاں۔ راء وڈا بندہ ہاتے دُھپ شُپ توں وی کڈھانا۔

اوہ ایدلے نوں آکھ۔ ایدلے نوں آکھ۔ جیہڑے نوں آکھے اوہ کڈھا جاوے۔ احمد خان اکھیں توں کُورا ہویا ہے۔ بجار دے وِچ وگیا آوندا ہاتے ہا چھوہُر ہی اوس ایلے۔ راء صالح آکھیا،''اوہراں آویں نا کُوریا!'' جیس ایلے احمد خان پرتیا اوس آکھیا، ''لگا جاتے اوس سِکھ نوں آکھیں بھئی ایہہ بندہ بلوچ چھڈ دے۔ ایہدی تیرے نال راء صالح گھلیا ہے مُکا دیسائیں۔'' نصیب وڈی شے ہوندے ہوئے۔ جیویں گیا تاں سکھ آکھیا،''آیئے راء جی۔ راء دا پُتر آیا ہے پہلی واری۔حکم کرو۔'' اوہناں تاں گھلیا ہا ہِک بندے دی واسطے۔ اوس آکھیا'' مینوں چاچے گھلیا ہے بھئی جیہڑے بندے پھدھی لے جانا ہیں ایہہ چھوڑ دے۔ ایہناں دی میں تیرے نال مُکا لیساں گیا۔'' اوس سارے ہی چھوڑ دِتے۔ بندیاں دی زبان خدائی نگارا ہوندی ہے جُوں نتھو دا پُتر ہویا ہے ڈھکاں پیا چھڈ یندا ہے۔ اوہا گل مُڑاوہدے گل پئی ہے۔

عملداری راجا رنجیت سِنگھ دی ہوئی ہے۔رنجیت سِنگھ تے احمد خان دی پگ ہوئی ہے۔ جیہڑے ایہہ نسو آنے ہین کانڈیوال دے، ایہناں کوئی ویواہ کیتا ہے۔ رنجیت سِنگھ گاں ہتیا بند کرا چھوڑی ہائی۔ گاں نوں آہدے ہان اوہ بہوں چنگیاں سمجھدے ہان۔

نسوآنیاں شادی کیتی تاں ست گائیں کیتیاں۔ سِکھاں ست ویہاں بندہ نسوآنیاں دا چالان کیتا۔ بھیرے، خوشاب آلی تحصیل اِچ جا ڈھکے۔ راجے رنجیت سِنگھ آکھیا، ''ایہناں گاں ہتیا کیتی ہے ۔ تیل تے کھتے اکٹھے کرکے ایہناں ساریاں نوں جلا دینا۔ایہناں نوں ساڑ سٹو۔''نسوآنیاں نوں کِسے آکھیا، ''سِوا احمد خان کھرل توں ٹک نہیں لگنا جھا مرے آلے توں۔ چھڈاوے ایہناں نوں تاں اوہ چھڈاوے۔'' مُڑ کِسے آکھیا، ''ایتھوں لگھنا ہے بھلکے اوہناں۔ اوہناں دی تاریخ ہے بھیرے۔'' آہدن : اوہ تاں مُڑ بُڈھڑے ٹھیرے تے جنانیاں ہر کوئی آن کے سڑک مَل کے بہہ گیا۔ کھرل جیس ایلے لگھے تاں کِسے ہور بندے پُچھیا ، ''کیہ میلکھ اللہ دے او۔ سڑک مَل کے بیٹھے ہو راہ اُتے؟ '' مُڑ ایہناں اھوچڑاں دی زبان ہوئی نا چھوڑی۔ ایہناں آکھیا، ''احما کھریلجا ہے نا جھامرے آلا۔ اوس ایتھوں لگھنا ہے اوہدی آسطے بیٹھے ہوئے ہاں۔'' اوس آکھیا ،''احمے نوں تاں ملنا نیں تاں وت اوہ ہے ساوی گھوڑی دے اُتے لنگی آلا۔'' آہدن: احمد خان گھوڑی ڈکی۔ ''کیہ بچڑا گل ہے؟ '' کائی آکھے میئوں سِر دا والی دے۔ کائی آکھے پُتر دے۔ کائی آکھے بھرا دے۔ احمد خان آکھیا، ''گل کرو۔'' گل کیتیاں اوہناں دسیا، ''اساں ویواہ تے ست گائیں کیتیاں ہین۔ اساڈا ست ویہاں بندہ سکھاں چالان کیتا ہے۔ جوکوئی پگڑے ول ہا سارا پھدھیا ہویا ہے۔'' احمد خان آکھیا، ''بچڑا! جاوَ۔ اللہ کریسی گیا تے مُڑ آکھسائیں اسیں۔'' احمد خان نال دیاں ساتھیاں نوں آکھیا، ''گھوڑیاں دے تنگ لے لیو مت سِکھڑے ساڑ ای نہ سٹن اتنے بندے ۔'' ہُن تریک اوہناں دی ہِک دینہہ پچھے دی ہائی تے وَگ ہِک دینہہ اگے گئے۔

رنٹو ناں باہمن ہویا ہے وجیر راجا رنجیت سنگھ دا۔ اوس آن کے سلام کیتا تاں راء اوہنوں پنج روپے کڈھ دِتے۔ اوس ایلے پنج روپے تاں ہوندے ہائن لکھاں رنگے۔

اوس آ کھیا، ''بادشاہاں دا کم ہوندا ہے ڈالی رکھیاں انعام کرنا۔ تہاڈی تر یک کل دی ہائی۔ تُسیں اج آ گئے ہو۔ اجے ڈالی تیار نہیں ہوئی۔ میں جدوں ڈالی رکھساں تُسیں پھیر انعام کریائے۔'' احمد خان آ کھیا، ''آپاں بیلی ہائیں۔ پھدھ لے۔ توہیں ڈالی رکھی تاں کیہ۔ جے میں چاں دتے تاں کیہ؟ '' اوس ایلے اوس سپیشل پھدھ لے۔ اوس آ کھیا، ''حکم۔'' راء آ کھیا ، ''کنجیاں لے آ جیل دیاں۔'' وجیر آ کھیا، ''جیہڑے ایہہ نسوآ نے ہین نا ایہناں دی واسطے راجا رنجیت سنگھ دا سخت آرڈر ہے۔ ایہناں گاں ہیتا کیتی ہے۔ ایہناں ساریاں نوں جلا دینا۔ ایہہ تیل تے کھتے اکٹھے ہوندن پئے۔'' راء احمد خان آ کھیا، ''کنجیاں لے آ جیل دیاں۔ میں جوں تینوں آ کھیا ہے۔'' اوس آ کھیا، ''راجا رنجیت سنگھ دا سخت آرڈر ہے۔'' آہدن : راء احمد خان دی عادت ہوندی ہائی جھتّی دے کے گل کرنی۔ احمد خان آ کھیا، ''ہَند ے کھاونی دیا باہمنا! میں جو ں تینوں آ ہناں کُنجیاں لے آ جیل دیاں۔ توں آ ہنائیں رنجیت سنگھ دا آرڈر ہے۔'' آہدن: جیں ایلے کھرل کوڑیا نا تاں اوس کُنجیاں سٹ گھتیاں جیل دیاں۔ ہُن راء احمد خان کُنجیاں چاں لائیاں جیل نوں تے آ کھیا۔ ، ''جیہڑے نسوآ نے ہو گُل باہر نکل آ وَ۔'' تاں ہر اِک کریندی آئی توں موتیاں آلا راجا۔ توں موتیاں آلا راجا۔ کسے بندے جھاتی گھتی نا تاں سٹھ ہِک بندہ جیل اچ ہور کھلوتا ہویا۔ اوس آ کھیا، ''راء جی بندے تاں وِچ کئیں کھلے ہوئن۔'' تاں احمد خان پرتیا تے اوس آ کھیا، ''میں جوں تہانوں آ کھیا ہے باہر نکل آ وَ۔'' اوہناں آ کھیا، ''اسیں نسوآ نے وی نہیں آں نالے ساڈی عمر قید ہے۔'' احمد خان آ کھیا، ''تُسیں وی نکل آ وَ۔ جِدے نسوآ نیاں دی مُک گئی اودے تہاڈی وی مُک جاسی گئی۔'' ہر شے دُعائیں دیندی وگ گئی۔ جیہڑے کئیں اوتھے وزیر مسدّی سپاہی ہائن اوہناں جموں چاں تکیا۔ راجا رنجیت سنگھ جموں اچ بیٹھا ہا۔

احمد خان آ کھیا اپنے ساتھیاں نوں، ''آپاں وی رنجیت سنگھ نوں مِل کے جاونا

ہے۔'' اوہ دیہاڑی اگے جا اپڑے۔ کھرل پچھے جا اپڑے۔ کچہری لگی ہوئی ہا تاں کھرل گئے۔ راجا رنجیت سنگھ آکھیا، ''راء جی ! بہت بُرا کیتا نیں، جیہڑے نسوآنے چھڈے نیں نا ایہناں دی چٹّی لے آ۔'' احمد خان آکھیا، ''لئو چٹّی۔ کیہ چٹّی ہے؟'' اوس آکھیا، ''روپیہ چار ہجار لے آ۔'' اوس ایلے چار ہجار تاں نہ لبھدا ہوندا چونہہ دریاواں نوں وی۔ ہُن راء آکھیا اپنے نوکر نوں ''توں لگا جاتے رنجیت سنگھ دا بُوہا کھڑکائیں۔ اگوں نوکر آوسی تے پچھسی کون؟ توں آکھیں راء احمد خان دا نوکر ہاں۔ جیہڑی پھلانی رانی ہے نکائن راجا رنجیت سنگھ دی، اوہنوں آکھ راء احمد خان گھلیا ہے روپیہ چار ہجاردے۔'' جیس ایلے نوکر کُنڈا کھڑکایا۔ نوکر آئی۔ اوس گل پچھی۔ اوس پچھانہہ سکھنی نوں گل کیتی تے اوس نوکر نوں آکھیا، ''بھج کے جاتے اوہنوں آکھ کھلووین ایتھائیں۔ میں روپیے ہُنے پہنچا دینی ہاں۔'' چاندی دے روپیے ہوندے ہائن بترے بجّھے ہوئے۔ پنڈ لئی آئی نوکر تے اوس نوکر نوں پھدھا چھڈی۔ اُتن نوں کھرلاں دا ڈیرا ہوگیا۔ رسد ڈِھی گئی تے راجا رنجیت سنگھ اُٹھی کے گھر لگا گیا۔ نوکر روپیے راء احمد خان کول لے آیا۔ راجا رنجیت سِنگھ گھر اپڑ گیا۔ گھر آیاں ہویاں سکھنی آئی۔ اوس آکھیا، ''ہائیں راجا رنجیت سنگھ! اوہ کیہ تیرے بھائی احمد خان نوں لوڑ پئی ہے۔ روپیہ چار ہجار منگا گھلیا ہیسوں؟'' اوس ایلے راجا رنجیت سنگھ آکھیا، ''توہیں دِتن ؟'' اوس آکھیا ، ''میری کیہ مجال ہے۔ تیرا بھائی راء احمد خان منگا گھلے تاں میں روپیے نہ دیواں۔'' اوس ایلے راجا رنجیت سنگھ آکھیا، ''اوہنوں لوڑ پونا ہا۔''

جیس ایلے دھمی کچہری لگی نا تاں راء احمد خان آکھیا نوکر نوں، ''روپیے چائیو تے آپاں وی کچہری چلیے ۔'' جیس ایلے راء احمد خان کچہری وڑیا نا تاں راجا رنجیت سنگھ آکھیا، ''راء جی ! مُڑ چٹّی تاں نہ آئی ۔'' احمد خان آکھیا، ''چٹّی آجاندی ہے۔'' اِتن نوں نوکر آکے روپیے میج دے اُتے ٹِکا دِتے۔ راجا رنجیت سِنگھ آکھیا، ''راج تاں تُہاڈا

کھرلاں دا ہی ہے نا چٹی وی میں گھتاں تے روپیے وی میرے گھر دے ہوون۔''
راء احمد خان آکھیا،''تیرے تے میرے کئیں گھر ونڈے ہوئن۔''

آہدن: راجا رنجیت سنگھ ہس پیا۔ آکھیوس : جیہڑے راء دے ساتھ ہین نا گُل نوں پنجھی پنجھی روپے انعام کردئیو تے راء دے کنگن تے پوشاک آ گئی۔ کم وی اوس جہان دے اُتے انج پئے کیتن۔

انگریج آ ئن تاں جھامرا تحصیل دا حکم ہا۔ بنگلہ گوگیرا اوہناں ضلع آن بنایا ہے۔ گوگیرا تے جھامرا برابر دے اُتن۔ دریا دی پیلی کدھی تے گوگیرا ہے تے اولی کدھی تے جھامرا ہے۔ گوگیرے جیل اج وی کھلوتی ہے۔ ماراٹین انگریج ہو یا ہے تحصیل دا کم وی کردا رہیا ہے راء احمد خان دے ڈیرے اُتے بھئی کھرلاں دی پُرانی جاہ ہے۔ ایہہ تحصیل بنی جاوے جھامرا۔ ہُن انگریجاں آیاں نوں دہ سال گزر گئے ہان۔ اوہناں اپنے تھانے ، تسلط پورے بنائے ہوئے ہان۔ اوس ایلے فتح شاہ سید ٹھُٹی بالا راجا دی دا ہویا ہے۔ گھوڑی اوہدے کول کائی آہدن چنگی ہوئی ہے بگی پھَر آلی۔ اوہ انگریج سید توں گھوڑی منگن تے اوہ نہ دیوے۔ بادشاہاں دی پَنڈ کون چاوے؟ اوہ لے کے جھامرے وگ گیا۔ احمد خان نوں اوس آکھیا،''ایہہ گھوڑی ڈاڈھی پیاری ہے تے میتھوں انگریج کھوہندن۔'' احمد خان آکھیا،''گھوڑی بنھ چاں۔'' اوہ بندے دِید آلے وی باہلے ہان۔ انگریجاں نوں دس پے گئی بھئی گھوڑی احمد خان کول ہے۔ انگریج برکلی گھوڑی آپ آ کے پھدھ لئی ہے۔

آہدن: پیشیں دی نماج راء گھر پیا پڑھدا ہا جوں بندہ بھج کے آیا ہے تے اوس دسیا ہے گھوڑی انگریجاں پھدھ لئی ہے۔ کھرل مصلے توں اُٹھیا ہے ہِک پولا پیر وِچ ہیسوں تے ہِک دھرکیندا آیا ہے تے آن کے انگریج برکلی نوں آکھیا ہیس،''جے کدی سرکار چار ہجار وی گھوڑی آکھے نا تے میں چار ہجار وی ایتھے کھلا پوَردا کرسکناں تے ایہہ

گھوڑی چھڈ دے اساڈے پیر دی ہے۔'' اوہ تاں بے دین ہائن۔ اوہناں نوں تاں پیر دا پتہ نہ۔ انگریج برکلی آ کھیا، ''ہم نے ایہدے مگر بڑے پدھ کیتے نیں۔ ایہا گھوڑی لے جانی ہے۔'' اوس ایلے گھوڑی پھدھ کے انگریجاں ٹورلئی ہے۔اِنج احمد خان پرتیا تے سید فتح شاہ دیاں اتھرواں پیّاں وگدیاں ہان۔ احمد خان آ کھیا، ''پیرا! رونہیں۔ جدے تیری گھوڑی گئی بگے پَھر آ لی اسیں وی ایہدے نال جسائیں۔'' احمد خان، کھرل تے وٹو چاں سدے۔ ایہناں دے تھانے لٹو۔ تے جِدے کوئی لبھدا نیں اودے مارو۔ ایہہ تاں ہُن اوہدا جناب الٰہی وِچ سبب بنو ہے۔

اگے آہدن: پُتر کان ساک جا منگیا ہیسوں باہدر کیاں توں، جیہڑے لہور دے ضلعے وِچ ہین۔ اوہ عیسیٰ کے سدِیندن تے ایہہ عمر کے سدیندن۔عیسیٰ تے عمر بھرا ہائن۔ اوہناں اگوں گلاں کیتیاں۔ اساڈا دادا وڈا ہویا ہے تُہاڈے دادے نالوں۔ تہانوں ساک دیونا اسانوں گُناہ ہے۔ آہدن: جدوں اوودوں ہٹیا نا تاں اگوں مرشد ٹکریا ہیسوں تے احمد خان بھیڑا پیا ہویا ہا۔ مُرشد پچھیا ہیسوں، ''اج کیہ گل ہے جٹا! مونہہ بھیڑا کیتا ہویا ہئی؟'' احمد خان آ کھیا:''ڈِھڈ دے وِچ دو شوقاں ہائن۔عمر وی بیت آئی ہے تے شوقاں وی پُوریاں نہ ہوئیاں۔'' مُرشد پُچھیا:''کیہڑی کیہڑی؟'' اوس آ کھیا، ''ہِک تاں میرے ڈِھڈ چ شوق ہے بھئی مینوں موت شہیدی دی ڈِھیندی تے کھنے دی ڈِھیندی تے دوآ میرا دل ہا محمد خان پُتر پرناون کان ایہناں باہدر کیاں اِلے۔ میں اوہناں تھوں ساک جا منگیا ہے تاں اگوں جٹاں میرے نال بُلارے کیتے ہین۔'' آہدن: مُرشد آ کھیوس رہ پئو۔ جیس ایلے دھمی جمات ہوئی تاں راء وی جمات دے وِچ ہا۔ اوس سلام پھیریا تاں مُرشد آ کھیوس،''جا او جٹا! میں تیریاں دوویں جناب الٰہی دے وِچوں منظور کرائیاں ہے نی۔ ہِک گل کریں جیس ایلے وقت شہیدی دا آوی ہائے نہ کریں نہیں تاں شہیدی آلا مرتبہ ترٹ جسیئی گیا۔ دوآ دیہاڑے قیامت دے تائیں تیری جد اولاد

دا سبب نہ بنیا گیا اوہنوں باہدر کے دیندے رہسن۔'' مطلب ہے جیہڑا رہ جاندا ہے نا پر نیون توں اوہناں نوں اوہ چاں دیندے ہن۔

احمد خان وت کھرل تے وٹو چاں سدن تے آکھیوس، ''لڑو ایہناں دے نال۔'' سارنگ ناں بیگے کا ہویا ہے۔ سارنگ آکھیا ہے،''بادشاہاں دے نال لڑائی ہے۔گل ایہہ ہے آپاں ویر گھتیے سارے میلکھ دے گل۔'' احمد خان آکھیا''گھتیے۔'' گل کیتی نیں آن ایہناں سپراواں ، بھروانیاں دے نال۔ اوس ایلے مہر مہند بھروانے دی عملداری ہوئی ہے۔ اوس آکھیا ہے،''تُسیں آجاؤ پکے ماڑی دے کول۔ جتھے ہُن لائلپور ہے۔ اسیں وی آجاندے ہاں تے آپاں سارا میلکھ لڑدے ہاں ایہناں دے نال۔'' جیس ایلے جھامرے گئے تاں احمد خان آکھیا،''ایہہ لموچڑ آکھسن گے کھرل ایڈے راٹھ ہوندے تاں جھامرے لڑپون ہا۔ مُڑ اساڈے الے کیہا آونا ہانیں۔ ایتھے لڑیئے۔'' سارنگ آکھیا''بادشاہاں دے نال لڑائی ہے۔ آن کے توپاں چاں دیسن تے ہر شے مُنج چاں کرسن۔گل کریئے توڑا ایہناں تریانیاں ، فتیانیاں دے نال۔''

مراد تے بہاول دو بھرا ہوئن فتیانے دلیل دے پُتر۔ جیس ایلے گئن ڈیرے تے تاں اگے مہر مُراد کدائیں کم گیا ہویا ہا تے بہاول اگے ڈیرے تے بیٹھا ہا۔ وٹو تے کھرل جیہڑے وڈے بندے ہائن اوہ سارے اکٹھے۔ بہاول آکھیا،''بھائیا! خیر تاں ہے نا ساری راوی جُڑی ہوئی ہو۔'' اوس ایلے احمد خان آکھیا،''لڑو ہائیں انگریجاں نال تے تہاڈے نال صلاح کرن آئے ہاں۔'' اوس آکھیا،''بھائیا! بادشاہاں نال کیہڑی لڑائی ہے۔ آکے توپاں چاں دیسن تے ہر شے مُنج چاں کرسن گے۔'' احمد خان آکھیا، ''اُٹھیو! ایہہ ہرے نیں۔'' اُٹھی تے چڑھ وگن تاں پچھوں مہر مراد آگیا۔ راٹھاں دیاں جی تاں گلاں کھلیاں رہندیاں ہوئیاں درباراں آلے پھکیراں وانگ۔ مہر مراد آیا فتیانا تے اوس آکھیا،''ایہہ کون اسوار ہان، جیہڑے اپنی وسوں دے وِچوں چڑھ کے

نکلن۔'' اوہ دس لگ پئے سارنگ، بیگے کا، احمد خان، نتھو دا، باہلک، نتھو دا وٹو، سید، ابھول دا، پھلانا، پھلانا۔ اوس آکھیا، ''ایہناں نوں خیر تاں ہے نا کدے ساری راوی جُڑی ہوئی ہے۔'' بہاول آکھیا، ''احمد خان آہدا ہے انگریجاں دے نال لڑو ہاں تے تُہاڈے نال صلاح کرن آئے ہاں۔'' ''مُڑ تو ہیں کیہ آکھیا ہے؟'' میں آکھیا ہے، ''بھائیا! کملے تاں نہیے نا بادشاہاں دے نال کیہڑی لڑائی ہے۔ آن کے توپاں چاں دیسن تے ہر شے مُنج چاں کرسن۔'' اوس آکھیا، ''اوئے چوکے دے بلیا! توں چوکے تے بیٹھا ہونا ئیں پراہنے چکن واسطے۔ ساری راوی کملی ہو گئی تے وِچ توں ہک دانا نکل آیا ہیں۔'' اوس اسوار نوں آکھیا، ''دھروڑ کے جا تے اوہناں نوں آکھیں مہر مراد آ گیا ہے تے تہانوں آہدا ہے ہک آریں پچھانہہ ہٹو۔'' پچھانہہ ہٹے۔ احمد خان نوں مہر مراد آکھیا، ''راء جی! جیہڑا تہاڈا مونہہ ہے اساڈا وی اوہو ہوسی گیا تے انج کریئے ایتھے جلھی تے بہہ کے لڑیئے۔ ایہہ کاٹھیے تیرے نال اجوڑے ہین تے میں کاٹھیے وی نال رلا لیساں گیا۔'' اوہندے نال وی نیت خیر آکھی ہیسوں۔ جیس ایلے جھامرے گئے تاں احمد خان آکھیا، ''ایہہ آکھسن گئے فتیانے جے کھرل ایڈے راٹھ ہوندے تاں جھامرے لڑ پون ہا۔ اساڈے کول مُڑ کیہا آونا ہانیں۔ ایتھے لڑیئے۔''

بنگلے دے اُتے ایہہ ڈُھکن پچھلی رات ہوئی ہے تاں ملنگ آلا پتّن سدیندن۔ ملاح نوں آکھیا نیں، ''بیڑیاں چھک کے فریدا واہد آلیاں وی تے ساریاں چھک کے ایس پتّن تے لے آ۔'' جیس ایلے پچھلی راتیں کٹک اکٹھے ہوئن نا کھرلاں تے وٹواں دے۔ ہُن بیڑی دے اُتے چڑھے کوئی نا۔ اگوں ساہویں کانہہ تے بول چلکن۔ رُت جوں ہوئی ہے اسو چڑھن آلا ہویا ہے تے بدرومکن آلا ہویا ہے۔ جیس ایلے بول چلکن تے ہر کوئی آکھے، ''انگریجاں دے کٹک تاں ایہہ پتّن دے اُتے آئے کھلن۔'' اودے ہلکراں تاں اگے وگیاں ہوئیاں ہائن نا لڑائی دیاں۔ سارنگ، بیگے کا اُٹھیا۔ اوس

آ کھیا، ''میں جوں تینوں آہدا ہاموں تے ہُن بیڑی اُتے بندہ چڑھدا کوئی نہیں۔ بھلا چاڑھ کھاں کوئی۔'' آہدن: اُٹھیا ہے احمد خان آپ۔ ایدے نِج ہان۔ ایہہ نِج رِڑانے آلے۔ لائکپور دے نال ہے رِڑانا۔ آ کھیا، ''بجاں او! بیٹھے ہو؟'' اوہناں آ کھیا، ''بیٹھے ہاں راء جی۔'' آ کھیوس، ''بھج آؤ بیڑی دے اُتے تُسیں چڑھو۔'' جیس ایلے آ کھیا ہے نا تُسیں چڑھو۔ اگے سارنگ آ کھیا ہا ''ایتھے تلواریں کون مریسئی؟'' احمد خان آ کھیا، ''تلواریں میرے بھرڑاٹی مریسن گئے۔'' بھرڑاٹ ہوئن نا ساہمل، لُونے، نِج۔ رعیت وی ایہہ جھامرے آلے کھرلاں دی ہے۔ آہدن: احمد خان آ کھیا تاں پوند جنجوعے تے نِج آ کے بیڑی دے اُتے چڑھن۔ ہُن احمد خان پُتر اللہ داد نوں آ کھیا ہے۔ وڈا پُتر ہویا ہے راء احمد خان دا۔''توں وی چڑھ بیڑی دے اُتے۔ اِنج نہ آکھن اسانوں وادھو کرکے چڑھیندا ہے۔'' اللہ داد وی بیڑی نوں آن وڑیا ہے تاں شیر ناں نِج ہویا ہے اوس احمد خان نوں آ کھیا ہے۔'' راء جی! ایہہ لوہے رکھ تاں نہ ہویا۔ جے تُپکاں چھٹیاں تاں ایس کوئی ڈک لینیاں ہن۔ ایس چھوہر نوں رہن دے۔ اسیں جوں لگھدے پئے ہاں۔ اسیں ایتھے مرگیوسے تاں ساری عمراں بجاں آلا پتّن ای وجدا رہسی گیا۔ بندے آکھسن گے نِج ایتھے موئے ہان۔'' مُڑ پار تاں شے جُوں کائی نہ۔ ایہہ لگھے تاں ایہناں ڈھول ماریا۔ مُڑ ہر کوئی لگھ گیا۔

بنگلے دے اُتے ڈُھکن گوگیرے دے۔ بنگلے دے اُتے ڈُھکیاں اوہناں توپ چھڈی ہے انگریجاں۔ سو گولی اوہدے وِچوں اکٹھی نکلدی ہائی۔ توپ چھڈن آلا مسلمان ہویا ہے۔ پوند ہک واری اوس بندیاں دے سراں توں اُچّی چاں کیتی ہے۔ وڈیرڑے گلاں کریندے ہان: لاہماں تے جیہڑے رُکھ کھلے ہان اوہناں نُوں وی اگ لگ گئی ہے۔ مُڑ انگریجاں سیٹی کیتی ہے بھئی نیویں کر۔ جیس ایلے اوس نیویں کیتی تے مُڑ اوس بھوئیں دے نال رلا دِتی ہے۔ چار بندے اوتھے مرا کے کھرل تے وٹّو چل

پئے۔ احمد خان وٹواں نوں آ کھیا، ''دھی یاویوں! تُسیں تاں کُوڑے ہو۔ تُسیں آ ہدے ہائے اساں سارنگ، وریام بھروانے مارے۔ لعل، کمیر فتیانے مارے۔ ہِک تپکڑی چھُٹی ہے تے اوس توں چل پئے ہو۔'' اوہناں آ کھیا، ''راء جی تھانیاں تے ضلعیاں تے لڑائیاں نہیں ہوندیاں۔ توں اسانوں بار اِچ کڈھ دے۔'' رب دا حکم ہے تاں وٹو باہلک آ کھیا، ''تلوارِیں اسیں بڑیاں مرسائیں۔''

کھرل تے وٹو لگے گئے نورے کی ڈل تے اوکاڑے توں اولی پاسے۔ ایہہ اوتھے جا کے بہہ رہے۔ انگریج جیہڑے ہان اوہناں وی بنگلا چھوڑ دِتا۔ اوہ جا کے گھگھراں آلے دی پُل مل کے بہہ رہن۔ اِک پیروکا ہویا ہے مُستا ناں ہیسوں اوہ لگھیا ہے۔ انگریجاں مُستے نوں پھدھ لیا ہے۔ اوہناں آ کھیا، ''توں کھرل ہیں؟'' اوس آ کھیا، ''میں کھرل نہیں آں۔ اساڈے نال تاں وٹو تے کھرل ہین وی اجوڑے۔ اساڈے دُشمن ہین۔'' اوہناں آ کھیا، ''مُڑ اسانوں وِکھا جتھے اوہ بیٹھن۔'' اوس آ کھیا، ''وکھیندا بڑا ہاں۔ گھوڑی ایہہ ہے میری کمزوری۔ گھوڑی میری گھر چنگی کھلوتی ہے۔ جیس ایلے اوہناں میئوں ویکھنا ہے تاں پوند اوہناں مینوں مار گھتنا ہے۔'' انگریجاں آ کھیا، ''لے لئو۔'' اوس چاں دھروڑی ہے جتھے وٹو تے کھرل بیٹھے ہان۔ اوس آ کھیا، ''انگریج تُہاتھے آوندن پئے۔ تُسیں وی اپنا سامان کرلئو۔''

چار بندے چڑھ بیٹھن بھئی اسیں کٹک انگریجاں دا ویہدے ہائیں بھئی کتھے آوندا پیا ہے؟ باہلک ناں نتھو دا وٹو ہویا ہے۔ ہِک تُرتیج، ماموے دا، کلوجنجوعہ، مُتلی، پٹھانے دا۔ جیس ایلے اوہ چڑھن نا سکراوے کیاں ٹِبیاں اُتے تاں اگوں انگریجاں دیاں پلٹنیں بہندیاں تے اُٹھیندیاں آون۔ اوس ایلے اوہناں پچھانہہ چاں دھروڑیاں ہن تے آ کھیا ہے وٹو، مُتلی اوہدے ناں ہویا ہے، ''کلو! توں وی دھروڑی آوندا ہے۔ توں تاں راٹھ بندا ہائیں۔'' اوس آ کھیا، ''ایہہ تُرتیج تے باہلک دھروڑی آوندن، جیہڑے وٹواں

دے کرارے اسوار ہان۔ میں ڈاگ دا چور جنجوعہ ہاں تے میئوں آہناں ہین توں وی دھروڑی آوندا ہیں۔''

وٹو باہلک آ کھیا، ''کٹک انگریجاں دا میں دسنا ہیں۔'' احمد خان آ کھیا، ''تُسیں لڑ پئو، جیہڑیاں گولیاں انگریجاں دیاں ہین ایہہ واء ورولیاں ہین۔ کھرل تے وٹو کوئی نہ گولی نال مرسی گیا۔ مُڑ احمد خان ای گولی نال شہید ہویا ہے ہور کِسے بندے نوں نہیں گولی لگی۔ جتھے لڑائی پئی ہے اوتھے چار کرانی تے پنج رسالدار،اسّی سپاہی کھرلاں تے وٹواں نورے کی ڈل دے اُتے انگریجاں دا ماریا ہے۔ انگریج چل پئے تے کھرل تے وٹو مگر لگ گئے۔ ڈوڈھ کوہ انگریجاں دا کٹک چک لے گئے۔ راء احمد خان جیس ایلے جنگ کرایا ہے نا اسیاں سالاں دا ہویا ہے۔ بُڑھا بندہ۔ اوتھے ڈیرا بنایا ہویا ہانیں۔ احمد خان تاں اوتھے بیٹھا ہا۔ ہور کھرل تے وٹو کول بیٹھن۔ چن آہدن محرم دا ہویا ہے تے دینہہ دہواں ہویا ہے۔ روز جمعے دا ہویا ہے۔ جیس دیہاڑے ایہہ لڑائی پیندی ہے۔ آہدن: جیس ایلے کھرل پیشیں دا وجو کیتا ہے تے اِنج کرکے خلل کیتا ہے۔ سچ دی ہوئیوں تاں تیرے اِچوں اج لہو دے پھوارے اُڈن تاں۔ مُڑ نماز پڑھدا ہویا ہی مُصلے دے اُتے شہید ہوگیا ہے۔ جیویں پیر امام حسین دا سر وڈھ لے گئے ہان نا کافر ایویں احمد خان دا سر نیزے اُتے ٹنگ کے انگریج لے گئے ہان۔ مُڑ دادے پھوگی آ کھیا:

رب آپ تماشے دے اُتے میٹے کون کلام نوں
راء احمد آہندا ہے: لیئو ناں رب دا،بھروکلمہ محمدؐ دا، منو دِین اسلام نوں
پوند تیگ اُٹھائی ہے شاہ علی، جیس سیدھیا ہے کُل کفران نوں
وت ڈھیہی شہادت اساڈے پیر حسنؓ ، حسینؓ امام نوں
الیاس تے بیگے جیڑے راہے نیں، ایہہ سارنگ تے راء گُلام نوں

جیڑے بھیڑ کھادھے نال کوفیاں دے تمر لنگ چگتے،
اپڈے جس دے گانے ہین،
ایس راء نتھو دے احمد خان نوں

کھرلاں تے وٹواں نورے کی ڈل دے اُتوں،
اسوار مُر کھے نیں چاڑھے
ویکھ کے دَل انگریج دا، اوہ دھروڑ وگن چارے
کلو آہندا ہے: ایہہ دھروڑی امدن تُرتیج تے باہلک،
جیہڑے وٹواں دے راٹھ نیں بہوں کرارے
مُتلی ، پٹھانے دا لہہ پیا لڑائی دے اُتے،
حسن کا وٹو ہے ہکلا کھلا چڑھ کنارے
مُتلی ماریاں ہین ترائے تلواریں صاحب خان پٹھان نوں،
رب جیہناں نوں رکھے کون کسے نوں مارے
مُتلی ، پٹھانا تے بخشا وی تاریا،
حسن کے وٹواں دے ہمیش کرم نیارے

کل پئی بولیندی نارد آ کے کڈھے ہائیں
سید،ابھول دا آہندا ہے: میری بدھی دی تاہیں ہے،
اج سُکراوے دے اُتوں،
ہکلا تاں کٹک دی کنڈ کرائیں
بہاول،ریحان دے چھیڑی تُرنگ،

اوہ پُتلی بادشاہ دی ہے،
اُڈ کے آ چڑھے ہوائیں
مارے تلوار شیخ نوں ، ورم واگھ دے،
سار کڈھے ہائیں
واگھ، بہاول، محکم، وساوا، سید تے جلا پئے مریندے تلواریں،
ایہہ پوترے راء امیر دے ہین،
جیہناں دے سار نے قدم اگاہیں

سگھر نُورے کی ڈل دے اُتے کھرلاں تے وٹواں دے ہین،
انگریجاں دے کئی کٹک اللے
ہاٹھاں آن لڑائیاں سارنگ ، حماد دے،
راء سید تے جلے
نارنگ ، جلے دے ماری تلوار رنجیت سنگھ نوں،
مار ریا کٹک انگریجاں،
آن اوسے تھاہروں چلے
واگھ ، ریحان دا جھل کے بندوق دلاں نوں ساہمنا وانگ ہدایت،سعی دے،
جس وریاماں نوں ہوندا ہے ایسے گلے
شرست ، محمد یار دا سار ساہویاں مارے تے جھلے
جیہڑے لڑکے موئے نال انگریج دے ، پھوگی آہندا ہے:
بہشت نصیب نیں اگانہہ،
سنگ جا شہیداں دے رلے

کل پئی بولیندی نارد کرے اگلائیاں
بیٹھیاں ہاٹھاں نورے کی ڈل دے اُتے،
باہلک ،نتھو دے وٹو آن اُٹھائیاں
باہلک آہندا ہے: چڑھو اسوارو ، بھرو کلمہ محمد دا،
جیہڑ یاں پھوجاں انگریجاں دیاں،
ڈُھک نیڑے ہین آئیاں
رچھے ، رحمان ، مراد تے خوشحال ماچھی تُپکاں ڈاہیاں ہن،
تن انگریجاں دے لائیاں
چھ اسوار انگریجاں دے جھل کے تپکاں،
جا پئے دھرتی اُتے،
پی کے مست صراحیاں
جِت ویلے پئی لڑائی ہے ، سید ، سداد، باہلک ،نتھو دے وٹو،
نواب ،ستی دے عاقل کے ،محمد خان ، احمد دے،
تُریاں دیاں پھدھ واگاں چائیاں
سارا دل انگریج دا جھاگ کے،
سید،ابھول دے رسالدار وڈھ کے ٹوٹے چاں کیتا ہے،
آس دے وِچ تلواریں دیاں گھت کے سار کٹائیاں
جتھے تپکاں ،تلواریں دے پوند دھڑ کارے،
دِتُّو شیخ چکتے دا موہر ،
ڈھول سرنگاں دیاں دیوے گھائیاں
باجھ دِتُّو دے اج نورے کی ڈل تے،

چاں سٹّن ڈھول پر ہائیاں
تینوں پڑھیں ، کچہریاں مار کے یاد کریندن،
احمد خان ،نھّو دیا! کھرل ڈیگ راوی دیا سائیاں

کل بولیندی نارد کیتا کم نقصان دا
سید،سداد تے راء محمد خان آہندن: مارو تلواریں کھرلاں تے وٹّواں ہو،
کیہا صر پھاہے جان دا
داد،لکھن دے خبراں دتیاں ، انگریجاں مار گھتیا احمد خان نوں،
اوس جا ہگوں ہاٹھ دا پیر تھڑ کیا ہے،
جیس ایلے ناں سُنیا نیں کھرل سخی جوان دا
چلی دے وِچ للکراں مارے سارنگ، راء حماد دا
للکر راء سارنگ دی تے پرتے پھتیلی کے وٹو،
شہرا ،مسودا ، پٹھانا ہے ملک سلطان دا
کئیں سکھ ، انگریج وڈھ دھرتی تے آندن،
کاری اُٹھیا ہے ملکاں دا ہتھ ایمان دا
انگریجاں مل کے مارے احمد تے سارنگ، میاں جہانا،
اوس دینہہ دھرتی وی ڈولی ہے،
نالے سُوہا ہے رنگ اسمان دا

کل بولیندی ہے نارد آ کے پیدھا بانا
راء احمد خان نوں موت ارادے دا چڑھ آملیا ہے تھانا

دھاڑا سنگھ آہندا ہے: مارو ٹپکاں ایہہ سگواں احمد ہے،
جیہدا ہے رام کہانا
کھیم سنگھ بیدی ماری ہے تپک احمد خان نوں،
راء نوں پھٹ کریندا ہے سار ماہنو کھانا
لِیندے احمد خان تے پرتیا جہانا، مامور دا،
جیویں نور محمد تے پرتیا ہا دلمیر مہر وجھلانا
راء احمد خان آہندا ہے: تیریاں ماریاں تلواریں دیاں جاگلاں کراں ہا باجے کے ڈیریاں تے،
میاں جہانیا میں گھر نہیں نا جانا
اج انگریجاں احمد خان، نتھو دا ایڈا ماریا جیڈا ولی داد سیالیں،
راء دا بھی اُچّا ہے پاہنا
سید،سدادتے راء محمد خان آہندے ہین! جے جاندے رب انج کریندا ہے،
احمد تے میئیں جہانے نوں اساں پچھانہہ چھوڑ نہ جانا

ہِک پھکیر ہا اوس جھونپڑی بنائی ہوئی ہے جنگل دے وِچ۔اوتھے عبادت کرنی ربّ دی۔ بزرگ ہویا ہے۔ جیس ایلے اوہ عبادت تے بیٹھا ہویا ہا اپنی پکھڑی دے وِچ اُگھلا گیا ہے۔ اُگھلا گیاں ہویاں احمد خان آیا ہے خواب دے وِچ ''اُٹھی اوہ میرا سِر لے جا۔'' جاگیا تاں اوس آکھیا خواب دا خیال ہے۔ دینہہ جُوں ایہو گویڑ کرینے ہائیں احمد خان انگریجاں مارگھتیا ہے۔ مُڑسیں پیا۔ مُڑ احمد خان خواب دے وِچ آکھیا، ''اُٹھی او میرا سر لے جا۔میں جُوں تینوں آہناں۔'' اوہ مُڑجاگیا تے سیں پیا۔ تریئی واری آہندن: کنڈ دے وِچ لت دا وجکار آیوس۔''میں جُوں تینوں آہناں میرا اُٹھی سِر لے جا۔'' جتھے سارنگ تے احمد خان دا سِر ٹنگیا ہویا ہا اوتھے تنگیاں تلواریں دے

پھرے ہان۔ اوتھے آیائے حیوان دی شکل بناکے۔ اوتھے ہُن پاہرُ وسُتا پیا ہے۔ آن کے ہِک سِر لاہ لیوس۔ جتھے اپنی جاہ بنائی ہوئی ہاسو۔ جیس ایلے گیا تاں سوچیوس ہُن رات ہوئی پتہ نہیں کہ احمد خان دا سِر ہے کہ سارنگ دا۔ دُوئی واری مُڑ ویہہ پیا۔ مُڑ جا کے دُوآ سِر لاہ لیوس۔ گُل پاہرُ وستا پیا ہے تے کسے پچھیا ای کوئی نہیں۔ لے کے لگا آیا۔ بُڈھڑے گلاں کریندے ہان آہداہا: دریا تارُو ہا پر مینوں دریا گوڈے گوڈے جیڈا ای لگا آیا ہے۔ مُڑ کھرلاں نوں جا کے دِتا ہیس۔

احمد خان دے مریون مگروں ہاٹھاں کوئی نہ کھلوتیاں۔ کھرل تے وٹو تاں ہر شے جھاڑاں نوں وڑ گئی۔ انگریج ایہناں دے مگر لگ گیا تے اوہناں جھامرے نوں آ کے اگ چاں لائی۔ جھامرے نوں لا کے مُڑ کُر وٹواں دی نوں وی چاں لیانیں۔ اگوں پنڈی شیخ مو سے دی نوں۔ ایہا کدھی اوہناں ملی رکھی۔ جیس ایلے جلھی دے اُتے آئے ہین نا کھرلاں نیت خیر آکھی ہا مراد نال۔ مراد ہا اوتھے اکٹھ کیتا ہویا۔ ہُن انگریجاں نوں ایہہ پتہ تاں نہ کہ دریاواں دے وِچ کھوبھے وی ہوندن۔ انگریج برکلی آکھیا، ''ایتھے کون ہے۔ احمد خان تاں پچھانہہ مری گیا ہے۔ ایہہ کون ہے اکٹھ کرن آلا؟'' یاں اوس گھوڑا گھتیا تاں اگوں ساہویں بٹکن ہا۔ اوہدا گھوڑا کُھبھ گیا۔ گھوڑا کُھبھیاں ہویاں پہلی سانگ مہر مراد فتیانے آکے ماری ہے اُتوں سوجے بھدرو آہدن: ڈانگاں نال کُٹ کُٹ کے سنے گھوڑے ہیٹھاں لگھا چھڈ یا۔

انگریج برکلی دا مریونا تے انگریج وی چل پئے۔ ایہہ سارا مِیلکھ ہِکماڑھا ہوگیا ہے ہُن اسانوں رہن نہیں دیندے۔ ہٹ کے لگے آئے تے بنگلے مل کے بہہ گئے۔ انگریج برکلی دا بھرا لاٹ ہویا ہے۔ اوس آکھیا، ''مینوں محمد خان ملے نا احمد خان دا پُتر تاں میں اوہدے نال رسائی کریناں۔'' محمد خان آکھیا، ''جے میرے ہک دے پیش ہویاں تُسیں ساری راوی وس پوو تاں میں پیش ہوناں۔'' دوئے کھرل تے محمد خان دے بھرا آکھن،

''اساڈے دُشمن ہین۔ اوہناں اساڈا پُتر مار چھڈنا ہے۔ اسیں راوی چھڈ یندے ہاں۔''
کھرل تے وٹو مُڑ نال رلے تے محمد خان نوں نال لے کے بنگلے گئے تاں اگوں مارائٹین ٹکریا،جیہڑا جھامرے تحصیل اچ کم کردا رہیا ہا ڈیرے احمد خان دے اچ۔ جیس ایلے خُدا کٹن تے آوے مُڑ اوہ سبب بنا دیندا ہویا۔ آہندن: محمد خان سوہنا بڑا ہویا ہے کھرل۔ مارائٹین آکھیا،''تم محمد خان ہو۔'' اوس آکھیا ،''جی آ۔'' اوس آکھیا،'' کھرل مہیں دا کھیر پی کے کیسا جوان بنیا ہے۔'' مُڑ اوس آکھیا،'' ہک گل کریں۔ جدوں بادشاہ دے پیش ہوویں ہک تاں سلام نہ کریں تے دوآ اوس تینوں آکھنا ہئ باپ دا خون بخش۔ باپ دا خون نہ بخشیں۔'' محمد خان جیس ایلے آن پیش ہویا نا تاں کھرل سلام کوئی نہ کیتا۔ اوس ایلے برکلی دا بھرا پرتیا تے اوس آکھیا،''توں کون؟'' اوس آکھیا،''راء احمد خان دا پُتر محمد خان۔'' انگریج آکھیا،''ہچھا۔ باپ دا خون بخش دے۔'' محمد خان آکھیا،''میری کیہ مجال ہے اوہ پیو تے میں پُتر۔ باپ دا خون بخشاں۔'' اوس دوئی واری گل پرتی تاں اگوں محمد خان انکار ہویا۔ انگریج آکھیا،''ہچھا ہمارا بھائی مارا گیا۔ تمہارا باپ مارا گیا۔ آپاں کائی اپنے وسنے دی گل کریئے۔'' محمد خان آکھیا،''اسیں تاں وسنا چاہنے ہاں۔ جے تُسیں بناؤ تاں۔'' انگریج آکھیا،''جا تیرے کھرل دی قوم بخشی۔'' اوس آکھیا،''جیہڑے میرے ایہہ ساتھی وٹو ہوئن۔'' اوس آکھیا،''جا تیرے ہٹو کی قوم بھی بخشی۔''

ہُن ایہہ جیہڑے ترہانے فتیانے ہائن، نہ ایہناں دی انگریج گل پرتی تے نہ محمد خان نوں گویڑ رہیا۔ ایہناں دی کائی نہیں گل محمد خان کیتی۔ مہر مراد آہدا ہوندا ہا: محمد خان دا وی گُناہ کوئی نہیں۔ میں آپ خواب اِچ ڈِٹھا ہے بھئی دو بیڑیاں دے وِچ ہائیں۔ ہک دے وِچ کھرل تے وٹو ہائن تے ہک دے وِچ اسیں ہائیں ترہانے فتیانے۔ دوآں بیڑیاں نوں پانی پوندا آوندا ہے۔ ہک پھکیر لگا آیا ہے ساڑھی آلا، سروں کونا تے لما جیہا۔ اوس آن کے ہتھ چاں گھتیا ہے جیہڑی بیڑی دے وِچ کھرل

تے وٹو ہائن۔ چھک کے لے کے کدھی اُلے ٹُر پیا ہے۔ میں وی اوہنوں للکریا۔ ''کیہ پھکیرا! اساڈے نال وی کُجھ کریں۔'' اوس آکھیا'' میں تاں پیر ہاں شیخ سمائل اپنے مریداں نوں لئی جانا ہاں تے تُسیں وی اپنے پیر نوں سدلیو۔'' اوہناں نوں تاں شیخ سمائل لے گیا۔

مُڑ مہر مراد ہوراں دے اُتے انگریج برکلی آلے قتلاں دے پرچے ہوگئے ہان۔ بُلندا ناں بیگ دا ترہانا ہے۔ ایہہ انگریجاں بنگلے پھاہے دتا ہے۔ مراد ہوریں پھدھ کے کالے پانی لے گئے۔ مُڑ ایہہ موکھے ہوراں دھرکاں ماریاں وِچ سمندر دے۔ ودھی ہوئی ہانیں تے خدا لے گیونیں تے بچ گئے۔ جیس ایلے فتیانیاں نوں کالے پانیاں اچ جلا وطن کرن لگن نا تاں لاہماں توں بندے آکے مُڑ رووَن لگ پئے۔ مُڑ مہر مراد آکھیا، ''گولیاں او! تُسیں سانوں وی رواون آگئے ہو۔ پنجاہ بندہ ہوندا نا ترہانی مُہر دا، ساندڑ آلی ہٹی دا اسیں چھُٹ جاویئے ہا۔'' ہر شے ہٹ کے کھلوگئی۔

احمد خان کھرل (2)

راء صالح بیمار ہوگیا۔ وڈی عمر دا ہا۔ ساری قوم دا اوس ویلے سردار منیا جاندا ہا۔ پگ اوہدے سرتے ہا۔ جیس ویلے بیمار ہویا اوس وقت اوس آکھیا، ''میری اولاد سرداری دے قابل نہیں ہے۔ میرا بھتیجا جو ہے راء احمد خان اوہنوں بلاؤ نا۔'' اوہناں آکھیا، ''اوہ تاں جی دروٹے ہے۔'' دروٹے وچوں راء احمد خان نوں سدیا۔ احمد خان نوں آکھیا ہے صالح خان، ''بیٹا! میرا آخری ٹیم ہے۔ میں تینوں سرداری دی پگ دیناں۔'' پگ راء احمد خان دے کول آ گئی۔ راء احمد خان دل وچ سوچیا۔ اگے جوانی دے عالم وچ کُجھ چنگا یاں مندا کیتا ہے۔ ہُن میں اوہ سارا چھڈناں۔ ہُن سرداری دے جیہڑے فرائض نیں، میں اوہ سمبھالاں۔

جیس ویلے سرداری دی پگ آئی تے کم کرن لگ پیا اگے پچھے۔ کئیں دن گذرے ایتاں نوں رنجیت سنگھ جیہڑا ہا راجا، اوس لہور تے قبضہ کر لیا۔ لہور تے قبضہ کرن توں بعد اوس قصور وی فتح کر لیا۔ قصور فتح کرن دے بعد اوس ملتان تے وی حملہ کیتا مگر کامیابی نہ ہوئی۔ پھیر حملہ کیتا۔ کامیابی کر کے ہُن اوہ مفتوحہ علاقیاں اُتے کنٹرول کرن واسطے اوس نے اپنی سواری چاں کیتی۔ سید آلا اوس ویلے تحصیل ہا۔ ضلع اوکاڑا سکھاں

دے ویلے توں ای لگا آوندا ہا۔ ایتھے سید آلے رنجیت سنگھ آیا۔ اگدوں اہلکاراں دسیا ہویا ہا۔ سردار وگیا آوندا ہے مہاراجا رنجیت سنگھ۔ نادر شاہ قریشی، چودھری جیوے خان آرائیں، احمد خان کھرل، مہر سنگھ، دھاڑے سنگھ دا پیو، جتنے لیڈر ہائن قوماں آپو اپنیاں دے، اوہ اوتھے حاضر ہوگئے۔ مہاراجا پُچھدا گیا۔ ایہہ کون ہے؟ اوہ کون ہے؟ اوہ دسدے گئے۔ تعارف ہوندا گیا۔ رائے احمد خان سجی پاسے کھلے ہان۔ قد اوہناں دا وڈا تے بہت خوبصورت ہان۔ اکھے ''ایہہ جوان کون ہے؟'' سرکاری بندے کھلے ہان۔ ''ایہہ راء احمد خان ہے کھرل قوم دا سردار۔'' رنجیت سنگھ آکھیا، ''ایہہ میرا بھائی ہے۔'' ان پڑھ ہوون دے باوجود ایہہ سیاسی بڑا ہا رنجیت سنگھ۔ اُنج تلوار نال وی کم کردا ہا تے زبان تے اخلاق نال وی بندے نوں فتح کرلیندا ہا۔

جیس ویلے اوس بھائی سدیا تاں رنجیت سنگھ اگانہہ چلا گیا۔ جیہڑے بندے کھلے ہان علاقے دے اوہناں سوچیا۔ جے احمد خان نوں کم نہ دتا تے ایہہ تاں ساڈی مٹی پلیت کردیسی۔ رنجیت سنگھ اگے شکایت ہوسی۔ اللہ تعالیٰ کیتا چاں اوہندے سارے ہی کاروبار ہوون لگ پئے۔ اخیر اِتن تک پہنچے کہ دور دور تک اوہناں نوں کامیابی ہوندی رہی۔ اوہناں نے ڈھکاں وی چھڑاونیاں شروع کردتیاں۔ اوہناں دا ناں نشان پیدا ہوگیا۔

کُجھ عرصہ گذریا رنجیت سنگھ توں پچھے کھڑک سنگھ تخت تے بیٹھا۔ شیر سنگھ وی تخت تے بیٹھا تھوڑیاں دیہاڑیاں واسطے۔ اگوں دلیپ سنگھ وی بیٹھا تھوڑیاں دیہاڑیاں واسطے۔ اخیریں انگریزاں دا زمانہ آ گیا۔ انگریز نویں آئے ہوئے۔ اوہناں ایہناں لوکاں نوں کم نہ دتے۔ اوہناں اپنا نظام نویں سریوں ویکھنا ہا۔ جیویں نواں افسر آیا ہووے تاں پہلے پہلے کم نہیں دیندا۔ ایہہ لوک جیہڑے ہان پرھیں پنچایت انگریزاں توں بے زار ہان۔ آکھن: ایہہ کدوں آ گئے؟ اساڈا تے چنگا بھلا کم چلدا ہا۔ اخیری

کردیاں کردیاں اتن نوں اٹھاراں سو ستونجا دا جنگ آزادی شروع ہوگیا ہندوستان وچ۔ ٹیلی فون وغیرہ تاں ناہن ہوندے۔ بڑیاں چِرکیاں ایس جنگل بار دے وچ خبراں پہنچیاں بھئی ہندوستان وچ لڑ رہن۔

آہدن: چاوا وٹو ہک ہور کوئی دھیروکا سر سے دی جیہل دے وچ ، اوس ویلے قید ہائن کسے کیس وچ۔ اوہ اجے وچے ای ہائن کہ پکڑ پکڑ کے انگریزاں نے جیہلاں بھر دتیاں۔ چاوے وٹو پچھیا اوہناں بندیاں توں، ''تُسیں کس وچ آجاندے او؟'' اوہناں دسیا: ایدے جنگ شروع ہویا ہویا ہے۔ خیر اوہناں دیاں دیہاڑیاں رہندیاں ہان۔ اوہ قید چوں چھٹے تاں اوہناں ایتھے آکے نام لے۔ اودے ہندوستان وچ تاں لڑائیاں نیں۔ اخیری کردیاں کردیاں احمد خان نوں وی جوش آیا بھئی اساڈا حصہ وی ہوونا چاہیدائے ایس ساندڑ بار دا۔ آکھسن: ایہہ نہیں لڑے دوآ لوک لڑدا پیا ہے۔ ایہناں ساریاں اکٹھ چاں کیتا۔ قسماں چکیاں گئیاں۔ ساریاں پڑھیس آگئیاں۔ کمالیے آلا سرفراز آگیا۔ نادر شاہ قریشی آگیا۔ ہور معزز حضرات آگئے۔ قسماں چاکے بھئی پھلانی تاریخ نوں تُساں نورے کی ڈل تے اکٹھیاں ہوونا ہے۔ اخیر اکٹھیاں ہوون لگ پئیاں ہاٹھاں۔

سرفراز کمالیے آلا کھرل تے جیوے خان آرائیں اکبر والے دا رات دے ڈیڑھ وجے جاکے خبر دے دتی بنگلے تے برکلے نوں کہ تیرے خلاف منصوبہ پئے بنیندن۔ اگے اوہ امداد پیا گھلدا ہا دلی تے ہندوستان الے۔ اوہنوں مُڑ اپنی وی پے گئی برکلے نوں۔ لہور اوس درخواست دتی کہ مینوں اپنی وی پے گئی ہے تے میرے الے وی کُجھ امداد گھلو۔ برکلے نوں دس تاں پے گئی ہا نورے کی ڈل تے بندے اکٹھے ہوندن پئے۔ اوہ کُجھ اپنی فوج لے کے، احمد خان دیاں فوجاں نوں منتشر کرن واسطے آگیا۔ فوجاں لڑیاں تاں انگریز دی فوج چل پئی۔ ایہہ مگر لگ گئے۔ اوہ بے ترتیبے ہوگئے۔ جھاڑیاں دے

وچ لکّن لگ پئے۔ کئیں اگانہہ نکل گئے۔ احمد خان کیہ کم کیتا بھئی اوہ تاں ہُن گئے۔ وڈے ویلے پوسائیں گوگیرے بنگلے۔ وقت ہوگیا نماز دا۔ جیس وقت راء احمد خان سجدے وچ سر دھریا، کافی وقت گذر گیا ہویا ہا۔ انگریز برکلے نال ہور وی ساتھی ہان پنج ست۔ اوہ لُکے ہوئے ہان بھئی ہٹ گئے ہوسن پچھانہہ۔ اسیں ہُن چُپ کرکے، پیر رکھ کے چلے جاویے۔ اوہ لگے جاندے ہان کھاڑی دے اُتے کہ ہِکس وار احمد خان نماز پڑھدا پیا نظر آ گیا۔ دھاڑے سنگھ، مہر سنگھ دے پُتر سیہان لیا۔ اوس آکھیا، ''برکلے صاحب! ایہہ احمد خان نماز نیتی کھلا ہے۔'' اوس آکھیا، ''گولی مار دیئو۔'' کئیں آہدن: دھاڑے سنگھ دی گولی لگی ہے۔ کئیں آہدن: ہِک ہور سکھ ہے اوس گولی ماری ہے۔ اوتھے کول وٹو کھلے ہائن عنایت کے وٹو تے بیگ کے وٹو۔ اوہ بھجن لگن۔ اوس ویلے سارنگ ناں دا ہِک کھرل ہا، بیگے کا دوسری مُونہی دا۔ اوس آکھیا، ''ہُن نسو نہیں تے کلمہ بھرو۔ گولی لگ گئی ہے سردار نوں تے تُسیں دوڑدے او۔'' اوہ ہٹ آئے۔ اتن نوں اوہ سارنگ وی اوتھے شہید ہوگیا۔

احمد خان دا سر

راء احمد خان جیس ایلے جنگ کرایا ہے تاں انگریزاں دی فوج چل پئی۔ اوس ایلے اوہناں آ کھیا، ''جیہڑے ایہہ بچ گئن ایہناں نوں وی ختم کرو۔'' راء احمد خان نماز پڑھن لگ پین۔ فوج اوہناں دی اگانہہ لگھ گئی۔ انگریزاں دے فوجی جھاڑاں اچ لُکے ہوئے ہائن۔اوہناں برکلی نوں دسیا:ایہہ احمد خان نماز پیا پڑھدا ہے۔ برکلی آ کھیا، ''گولی چلادیئو۔'' اوہناں نوں نماز پڑھدیاں ای گولی لگی ہے۔کول اوہناں دے نیزہ ہا۔ اوہ نیزہ پٹ کے وگاون لگن تاں بیدی سکھ ہا۔ اوس آ کھیا،''ایس ہکلے وی تہانوں کوئی نہیں جاون دیونا۔'' اتنے تائیں دوآ فائر لگا۔ مُڑ شہید ہوگئے۔ اوہناں سر لاہ لیا۔ سرلاہ کے نیزے تے ٹنگ لیا۔ بنگلے گوگیرے لئی گئے بھئی ایہہ باغی ہے پنجاب دا، جیہڑا اساڈی مخالفت کردا ہے۔

چھ دن سر مبارک نیزے تے ٹنگیا رہیا ہے۔ ایتھے ہک سپاہی ہا جیل گوگیرے دے وچ۔ پنجاب دا ای رہن آلا ہا۔ راء ہوراں نوں چنگی طرح جاندا ہا۔ اوہناں دے کول امدا جاندا ہا۔ اوہنوں راء ہوریں راتیں خواب دے وچ ملدے نیں۔ اوہنوں آہدن: میاں!دُوئے تاں غدار ہوگئن۔ کُجھ عیسائی ہن۔ توں تاں میرے کول امدا جاندا

ہائیں۔میرے سرنوں ایہہ لندن لے جارہن۔ میری دھرتی توں دُور۔میرے سرنوں جھامرے پہنچا۔ اوہ جا گیا۔ جیس ایلے اوہدی پہرے تے واری آئی تاں اوس سرمبارک لاہ لیا۔ لاہ کے تے گھڑا پکالے لیا مٹی دا۔ گھڑے دا گل چاں وڈھیا۔مونہہ کُھلا کرکے سرمبارک وچ رکھ لیا اُتوں کپڑے نال چاں بنھیا۔ راتو رات دریا ٹھِلیا تے جھامرے آ گیا۔ ایتھے رکنھاں نوں آکھیوس، ''ایہہ سر۔'' اوہناں سوچیا فوجاں مگر چڑھ آونیاں ہین۔ کسے بندے جاکے سر منے چاں دفن کیتا دھڑ توں۔ انجیں تھوڑا جیہا نال۔ دسیونیں اوہدے پُتراں نوں وی نہ۔کل نوں پکڑیون تاں مُڑ سختی ہونیں، نہ کسے نوں پتہ ہووے نہ ای کوئی دسے۔

انگریزاں توں بعد میرے ابا جی نواب علی محمد خان☆ نوں عشق ہویا کہ اساڈا دادا شہید ہے تے ایس دا روضہ بنایے۔ تابعداری کریے۔ مُڑ مستری آکھیا ہے، ''چھوٹی ہے قبر۔ ایہہ فُٹ فُٹ ہور کُھلیاں کرو۔'' کُھلیاں کرن لگن تاں مزدور ٹپا ماریا ہے تاں اوہ گھڑے نوں لگا ہے۔اوس آکھیا، ''ایتھے مزار ہے۔ گھڑا آ گیا ہے۔'' اوس ایلے نواب صاحب فرمایا ہے:ہوسکدا ہے کہ مزار ہووے، پر میں سُنیا ہویا ہے راء شہید دا سرمنے دفن ہویا ہے۔ ایہنوں پٹ کے ویکھو۔ جے ہکو گھڑا ہے تاں مُڑ سرمبارک ہے۔ چوکھے گھڑے ہین تاں مزار ہوسی۔'' اوہناں چار چوپھیریوں پٹیا تاں اوہ گھڑا ہکو۔ گھڑا باہر کڈھیا۔ اُتے چھوٹیاں چھوٹیاں اٹاں اگلے زمانے دیاں جڑیاں ہوئیاں ہان۔ ہک سو دہ سال بعد مُڑ سرمُبارک دی زیارت پئی ہوندی ہے۔اکھیں اوسے طرح ہین کوئی اکھیں دا نشان خراب نہیں۔ نک اوسے طرح ہے کوئی نک دی ہڈی خراب نہیں۔ چمڑا اوسے طرح ہے کوئی ہڈی سفید نہیں ہوئی ہوئی۔ وال مبارک داڑھی دے باریک ہین۔ جتھے نیزہ لگا ہا انج معلوم ہووے جیویں خون مبارک ہُنے سما پیا ہے۔ زیارت تاں سے میلکھ کیتی۔ مُڑ جنازہ کیتونیں۔نواب علی محمد خان جنازہ پڑھایا۔ سرہاندی آلے پاسے سردفن

کیتو نیں۔ روضہ تعمیر ہوگیا۔ ایہہ روضہ 1968ء دے وچ شروع ہویا تے 1988ء وچ مکمل ہویا۔ نواب علی محمد خان ای اوہناں دا عرس شروع کروایا ہا۔

☆ نواب علی محمد خان ہوریں راء احمد خان دی اولاد وچوں ہان تے حضرت خواجہ نظام تونسویؒ دے مرید ہان۔ نظام تونسویؒ ہوریں پیار توں اوہناں نوں نواب آہدے۔ اوہ پنجاب دے اصل نواب جھامرے دے کھرلاں نوں آہدے تے بہاولپور تے کمالیے آلیاں نوں غدار سد دے۔ مرشد دے مونہوں نکلن پاروں 'نواب' علی محمد خان ہوراں دے ناں دا حصہ بن گیا۔

مراد فتیانا

فتیانے ، سیال دے پُتر ماہنی دی اولاد وچوں ہین۔ اساڈا جدی تھینہہ کھیوا ہے۔ اوتھے نانگیاں تے بھروانیاں نال ایہناں دا ویر بنیا ہے۔ بار دا زمانہ ہا کیہڑ یاں کوئی فصلاں ہوندیاں ہان۔ اساڈا ترہانیاں، فتیانیاں دا جن اکٹھاہا، جیہدے وچ مہر سائل ترہانا، اوہ بہت جابر بندہ ہویا۔ اوہ اپنے پُتراں نال کدائیں دھاڑا پیڑا مارن گیا ہویاہا۔ اوس ایلے نانگے، بھروانے اُٹھے، ایہناں پچھوں ترہانیاں تے فتیانیاں دے جن دا ہِک بچہ وی نہ چھوڑیا۔ کوئی ماواں دے پیٹ وچ ہاتاں اوہو رہ گیا۔ پگڑے ول اوہناں کوئی نہ چھوڑیا۔ مائیاں اساڈیاں دا مونہہ اوہراں ہوگیا۔ ایہہ چلدیاں چلدیاں ایتھے آ گئیاں۔ مگروں مہر سائل وی آ گیا۔ چھیڑواں توں اوس پُچھیا ''اساڈا ایتھے جن ہا؟'' چھیڑواں دسیا ''تیرا سارا جن مرتج گیا ہے۔ کوئی پگڑے ول نانگیاں بھروانیاں نہیں چھوڑیا۔ سبھ مار دتے۔ چُپ کرکے ایتھوں نکل جا۔ نہیں تاں تینوں وی اوہناں مار دیونا ہے۔'' ''عورتاں کِدے گئیاں؟'' اوہناں دسیا ''ایس پاسے جارہیاں ہان۔'' جلھی فتیانا جتھے ہے ایتھے مہر سائل اوہناں عورتاں نوں آ ملیا۔

اوس وقت ایتھے کِلی خان پٹھان دی حکومت ہائی۔ اوہ بنیا ہویا ہا ایتھوں دا

سردار۔ مہر سائل کلی خان کول گیا۔ اوہنوں اوس آ کھیا، ''ایس ایس طرح میں مصیبتی شخص ہاں۔ میرے سارے بندے مری گئن ۔ ایہہ جیہڑے میرے نال ہان پنج چھ ایہہ بچے ہین۔ جے توں اجازت دیویں تاں اسیں ایتھے بہہ رہیے تیرے علاقے اِچ۔'' اوہنوں کسے آ کھیا، ''چنگا بھلا جن ہے۔ تیرا ویر ہے عثمان کاٹھیے نال۔ ہور نہیں تاں تینوں امدے پئے دی اطلاع تاں دیسن۔'' کلی خان آ کھیا، ''بہہ جا۔'' مہر سائل اوتھے اپنا جن بٹھا دتا۔ جیہڑے اوہدے منشی، مصدی پچھے ہان، اوہ باہر نکلے تے اوہناں کلی خان نوں آ کھیا، ''ایس جن دے وچ ایڈے ایڈے خوبصورت رشتے ہین ناجے کدے ایہناں کولوں رشتہ لے لویں تے اوہدے وچوں اولاد جمے تاں کیا بات ہے۔'' مہر سائل خان نوں کلی خان بُلایا۔ اوس آ کھیا، ''رشتہ دے۔'' مہر سائل اگے پریشان ہا۔ مزید پریشانی ودھ گئی۔ میں غیرت مند بندہ ہام۔ ایہہ دھی یاوے پٹھان میرے کولوں رشتہ لین، پر پٹھان دے ڈیرے تے اوہ گل پی گیا۔ اوس کلی خان نوں آ کھیا، '' رشتہ تینوں میں دیساں چاں پہلے مینوں امداد دے۔ میں ویر لینا ہے۔ پہلے میں ویر لےلئیں۔'' اوس آ کھیا، ''ایہہ تاں گل ای کوئی نہیں۔ توں لے جابندے میرے کولوں۔'' اوس اوتھوں پنج دس بندے نال لے لئے۔ ہتھیار وی اوس دتے۔ مہر سائل کھیوے گیا تاں میراثی سارنگی تے سد پیا آہدا ہا۔ لاہماں توں بھروانے تے دوئے سارے ہسدے پئے۔ اساں انج شکست دتی فتیانیاں نوں۔ جیس ایلے میراثی آ کھیا، ''انج ماریا مہر سائل دے پُتر نوں بھلہا۔'' اوس ایلے مہر سائل برداشت نہ کر سکیا۔ بندہ بہت ہنواترا ہا۔ اوس ماری چھلانگ تے اندر آ گیا بھروانیاں دے۔ چھ ویہاں بندہ ماریا مہر سائل نے بھروانیاں دا۔ ایہہ بندے مار کے گھر آ گیا۔

کلی خان آ کھیا، ''ہُن گل کر بھائی رشتہ دے۔'' اوس آ کھیا، ''مینوں مہینہ ہِک مہلت دے۔ میں وی بچی ٹورنی ہوئی۔'' اوس مہینہ ٹیم دے دتا۔ مہر سائل لگا گیا

مہر عثمان کاٹھیے کول۔ اوس اوہنوں آکھیا، ''میں مصیبتی ہوکے آیا ہاں تے پٹھان ایہہ ایہہ گل وی کیتی ہے۔ میں جیڑا کمزور وی ہوواں۔ میں سائل تر ہانا ہاں۔ میں پٹھاناں نوں رشتہ دیواں۔ انج کریے میں ایہناں دے ہتھیاراں دے سبھ کوٹھے بند کرکے بُوہے اگے کھلوساں۔ اوتھوں میں بندے نوں ہتھیار نہیں چاون دیندا۔ توں ایدوں چڑھائی کردے۔ پٹھان نوں ایتھوں کڈھیے آپاں علاقہ آباد کریے۔'' مہر عثمان چڑھائی کردتی۔ اوس ہتھیار اندروں کڈھن نہ دتے۔ کلی خان دے بندے کئیں مری گئے۔ کئیں بھج گئے۔ کلی خان وی نس گیا۔ مہر سائل مہر عثمان نوں آکھیا، ''کما لیے توں پرانہہ پرانہہ علاقہ تیرا ہے۔ اوہراں اوہراں میرا ہے۔'' اوتھے مہر سائل رہائش رکھ لئی تے موضع جلھی فتیانا اساڈا گھر بن گیا۔ ایسے طرح دریا توں پار موضع بہاول فتیانا ہے۔ موضع دادن، موضع مُغل میر شینک، موضع گڑھ فتیانا۔ ایسے گڑھ فتیانے وچ مہر مراد جمیا۔

انگریزاں راء احمد خان نوں نماز پڑھدے نوں ای گولی مار دتی تے اوہ شہید ہو گیا۔ جیہڑے نال پٹھو ہان اوہناں آکھیا ''ایس دی اولاد نوں وی ختم کرو۔ ایہدا ہک بہت گُوڑھا دوست ہے مہر مراد فتیانا اوس نوں وی ختم کرو۔ اوہ تیرے توں بدلہ لیسی۔'' برکلے حکم دتا راء احمد خان دی اولاد نوں تلاش کرو۔ راء احمد خان ہوراں دی بیوی، کالی گھوڑی سبز وند ہا، اوہندے تے بٹھا کے نورے ماچھی نوں آکھیا ''ایہہ بچے لے جا نال مہر مراد نوں دس دے تیرا بھرا شہید ہو گیا ہے۔'' اوس ایلے مہر مراد اپنی سوانی نوں آکھیا ''چار بچے تیرے کول پہلے ہن۔ دو ایہہ وی سامھ۔ میں بھرا دا بدلا لین جا رہیاں۔ جے میں آ گیا تاں میں ایہناں نوں سمھال لیساں۔ جے نہ آیا تاں جتھے دوسرے چونہہ دی پرورش کردی ایں، اوتھے ایہناں دونہہ دی وی نال کرلئیں۔''

مہر مراد دے کول جیہڑے یار دوست ہمراز بیٹھے ہان اوہ وی نال تیار ہو گئے۔ اوسے گھوڑی تے مہر مراد چڑھ بیٹھا۔ ایہہ عالم شاہ اساڈے کول نزدیک پتن ہے،

ایتھے عالم شاہ دے نزدیک گئے تاں پروں برکلے جیہڑا ہے اوہ آ رہیا ہے۔ برکلے احمد خان نوں مار کے جیس ایلے چڑھیا ہے نا تاں اگے ہک فقیر ہے بابا مستان شاہ۔ اوہ جھونپڑی ککھاں دی وچ عبادت کردا ہا۔ جیس وقت برکلے گزرن لگا تاں اوس پُچھیا ''یہ کیا ہے؟'' کسے اوہنوں دسیا کہ ایہہ فقیر دی جھونپڑی ہے۔ ایتھے فقیر بیٹھ کے اللہ اللہ کردا ہے۔ برکلے آکھیا' ''جھونپڑی کیا ہوتی ہے؟ فقیر کیا ہوتا ہے؟ اس کو آگ لگا دو۔'' فوجیاں اوس نوں اگ لا دتی۔ اوس وقت اوس فقیر دے مونہہ چوں نکلیا کہ میری جھونپڑی نوں توہیں اگ لائی ہے۔ اگانہہ توں گھاہ ہوسیں تے لوک داتریاں بن کے تینوں وڈھن گے۔ اوہ کوئی وقت سنید سی فقیر دا کہ ایتھے جیس ایلے آہمنا ساہمنا ہویا تاں برکلے پُچھیا، ''یہ کون آرہا ہے؟'' اوہناں دسیا کہ مہر مراد فتیانا ہے۔ ایہہ تیرے کولوں بدلہ لین امدا پیا ہے راء احمد خان دا۔ قدرتی جیویں دہشت پھیلی نا کہ اوہناں پچھانہہ گھوڑے بھجا رکھے۔ برکلے دا گھوڑا دریا دے بیٹ دے اَٹ اچ پھس گیا۔ مہر مراد دی گھوڑی بہوں تیز طرار ہا۔ اوہدا کوئی پیر زمین تے لگدا کوئی لگدا ای نہ۔ انج اوس دی تعریف۔ پہلا فائر برکلے دا مہر مراد دی کھبی تلی اچ لگا۔ دوسرا پھیر اوس نہیں کرن دتا۔ نیزہ ماریا تے برکلی نوں پار ٹپ گیا۔ ہک سوجھا نامی بھدرو اوہ وی نال ہا مہر مراد دے۔ اوہناں برکلی دا سر لاہ کے زین نال بنھ لیا۔ دوئے فوجیاں دا مونہہ بنگلے گوگیرے نوں ہوگیا ایہناں وی اوہناں نوں گرھیا۔ بنگلے گوگیرے دے جاندیاں تائیں سنتالی آدمی ایہناں مارے انگریزاں دے۔

ایس علاقے دے سرکردہ آدمیاں اُتے انگریزاں پرچے دتے۔ پرچہ اوہناں دتا مہر مراد تے، مہر بہاول تے، ولی داد خان مُرادنا تے، مہر موکھے ویہنی وال تے، نادرشاہ قریشی تے، نال کھرلاں تے وی آئے۔ موضع جلھی فتیانا وچ آ کے مجاہد باغی ہوگئے۔ اشتہاری بن گئے۔ ایہناں ایتھے آ کے چوکیاں بنا دتیاں۔ توفاں اڈ لئیاں۔ مجاہد

جیہڑے ہان سارا دن اپنا گُنڈ دریا دے بیلے اچ رہن۔ اوتھے ایہہ مٹی گوگو کے، ایہدے گولے بنا کے لے آون راتیں۔ اوہناں توفاں دے مونہہ اچ بھردیون۔ اوہ فائر کرن تے ہووے نہ۔ کُجھ عرصہ بعد انگریزاں حکم دتا کہ ایہناں دیاں عورتاں پھڑو۔ ایہہ آواز جیس ایلے مجاہداں سُنی تے اوہ پیش ہوگئے۔ بے عزتی آلی گل ہے عورت جے کوئی پکڑی گئی تاں۔

جیس وقت پیش ہوگئے تاں شیخو شریف آلے سید، ست گھرے آلے سید، محمد غوث بالا پیر، فتح پور شریف آلے، جیہڑے سادات ہان ایہناں انگریزاں تے سوال کیتا کوئی ایسی صورت وی ہے کہ جیس دے نال ایہناں نوں مافی مل سکے۔ انگریزاں آکھیا ''کیوں نہیں۔ ہر مشکل دا حل ہے۔ ہر بیماری دا علاج ہے۔ ہو سکدی ہے مافی پر اساڈی ہک شرط ہے۔'' اوہناں پُچھیا ''کیہی شرط ہے؟'' اوہناں آکھیا ''اساڈے ہتھ تے بیعت کرن۔ اساڈی حکومت نوں تسلیم کرن۔ سانوں لکھ کے دیون کہ تاحیات انگریز دی حکومت رہے گی۔'' سادات کھرلاں نال گل کیتی۔ کھرلاں آکھیا ''لیاؤ تے اساڈے کولوں لکھا لوو۔'' کھرلاں لکھ کے دے دتا۔ کھرل سارے ماف کر دتے۔ جدوں سید آئے ساڈے دادے مہر مراد کول تسیں وی لکھ دئیو تے جان چھڈاؤ پچھے ویکھی جاسی۔ مہر مراد بولیا ''شاہ صاحبان! تسیں سید ہو۔ اساڈا ایمان ہے آل نبی ﷺ اولاد علی ہو۔ جے ایس موت نال نہ مریے تاں پھیر تاں اسیں نہیں نامردے۔ ایہہ تسیں سانوں پک دیویندے ہو۔'' ''نہیں جی۔ کُلُّ نفس ذائقۃ الموت ۔ مرنا تاں پک ہے'' مہر مراد آکھیا ''مُڑ جی کارے لین دا کیا فائدہ۔ اج وی مرنا تے کل وی مر جانا۔ ایہناں چونہہ پہراں دے کارے پچھے اساڈے پچھے اپڈی تہمت کیوں لیندے ہو۔ جیہڑی سزا سانوں امدی ہے آون دئیو۔''

اوس ایلے ماجھی ناں بشیرا (بشے+را) کھرل ہا ساری قوم کھرلاں دی توں

وکھرا۔ اوس آکھیا' ''میں تاں بھئی اودے ہاں جدے ساتھی گئے۔ ایہہ اساڈے کھرلاں پچھے جا رہن۔ اساڈے پچھے ایہناں قربانی دتی۔ میں بھئی ایہناں دے نال جاونا ہے۔'' اوہنوں وی سزا ہوئی نال کالے پانی دی۔ جہاز وچ رستے وچ جا رہن تاں مہر بہاول آکھیا،''میری مجبوری ہے میرے بھرا دے ہتھ اچ گولی لگی ہے۔ میں اوس دا ہتھ پانی اچ بھگو رکھنا تاں اوس نوں کُجھ آرام رہندا ہے۔ پانی توں باہر کڈھے اگ لگ جاندی ہے۔ بڑی درد شروع ہوجاندی ہے۔تسیں نوجوان بندے ہو۔ چھالاں مارو سمندر اچ۔ اللہ تہانوں کنارے لیسی۔'' ماجھی بشیرا تارا نہ۔ اوس آکھیا،''یا تاں سارے اگانہہ چلیے یا میں مخبری کرناں۔ میں تاں دسناں۔'' ولی داد خان مُرادنا جیہڑا ہا آہدن: ایڈی طاقت دا مالک ہا۔ اوہ چاندی دا روپیہ انگل تے رکھ کے، انگوٹھے دی منڈ دیندا ہا کہ مورت مٹا دیندا ہا۔ ولی دا د خان اوہدی داڑھی نوں ہتھ لایا۔ اوس آکھیا،'' ماجھی ! اساں ساریاں قربانی دتی تساں کھرلاں پچھے۔ کھرل پئے تے اوہناں مافی منگ لئی تے بری ہوگئے۔ ہک کھرل توں نال ہیں توں وی اساڈے تے مخبر بن گیا ہیں۔'' لوکاں نوں معلوم ہویا کہ داڑھی نپ تے منت کردا پیا ہے۔ اوس گاٹے تے ہتھ رکھیا تے اوہنوں پھرکن ای نہیں دتا۔ اوہدی جند تھاں کڈھ چھوڑی۔ دھکا دتا وچ سمندر دے۔ اوتھوں ولی داد خان مُردانا۔ مہر موکھا ویہنی وال، نادرشاہ قریشی ایہناں چھلانگاں ماردتیاں۔ پنج دن توں بعد ایہہ کنارے جالگے۔ نادر شاہ قریشی تے ولی داد خان مُردانا پھیر پھڑے گئے۔

مہر موکھا ویہنی وال انگریزاں دے ہتھوں نکل گیا۔ اشتہار دے وچ ای اوس اپنی شادی کیتی۔ نکاح پڑھاون واسطے موکھے دا بھرا گیا' پر اندر خانے نکاح موکھے دا ای پڑھیویا۔ جنج اوہدا بھرا چڑھیا، پر سُہاگ رات موکھے ای منائی ۔ اوس زمین دے وچ تہہ خانہ بنایا، اوہدے وچ ای رہیا۔ جیس وقت موکھے دا پُتر سال دا ہوگیا تاں موکھا پیش ہویا تاں اوس اپنی داستان سُنائی۔ اوس انگریز اٹھ مربعے زمین انعام کیتے۔

میم آکھیا، ''موکھا! ایک بار پھر اپنی تمام داستان سنائیں۔'' موکھے پھیر اپنی داستان سنائی۔ ''اٹھ مربعے صاحب انعام دتن۔ دو مربعے میں انعام کردی آں۔ باعزت طور پر آپ کو بری کرتی ہوں۔ ایسا نڈر آدمی ہمارے ملک میں ہونا چاہیے۔'' مہر موکھے دے ماموں کانجن توں کمالیے آلی نہر تے دس مربعے زمین دے ہین۔ موکھے دی اولاد اوتھے وسدی ہے۔

ولی داد خان مُرادنا راہ وچ ای فوت ہوگیا۔ نادر شاہ قریشی پھڑتیج کے کالے پانی چلا گیا۔ اوتھے مہر بہاول، مہر مراد وصیت کیتی کہ جے اسیں دوویں بھرا پہلے فوت ہوجاویے تاں اساڈے درمیان اچ نادر شاہ قریشی دی قبر دی جگہ رکھنا۔ وت انجیں ای ہویا۔

جگدے خان کھرل

راء جگدے خان، راء احمد خان دا پوترا ہے۔ ہِک ایتھوں دا کھرل ہا۔ اوہدے پُتر ہِک قتل کر چھڈیا۔ جھیڑا عدالت وچ لگا گیا۔ جج اخیر آکھیا، ''راء جگدے خان مینوں چاں آکھے ایہہ بے گناہ ہین تاں میں چھڈ دیساں تیرے پُتراں نوں۔'' اوس کھرل نوں ڈِھڈھ اِچ وڈا مان بھئی میرے پُتر ہین تے پھاہے پے لگدے ہین۔ راء جگدے خان کیوں نہ آکھسی؟ اوہ جج دی گل جھل کے ایتھے (جھامرے) آ گیا۔ راء جگدے خان نوں اکھیونیں۔ اوہناں آکھیا، ''بھیڑا کیتا ہئی میری گواہی پواون دا۔ میں تاں سچی گل کرنی ہوئی۔'' راء جگدے خان عدالت وچ گئے تاں اوہناں آکھیا، ''قتل ایہناں ضرور کیتا ہے۔ جے توں چھڈدیویں تاں تیری مہربانی۔'' مُڑ انگریز کیہا چھڈنا ہا۔ انگریز کم نہ دیندا اوہناں نوں پر ظاہرا عزت کریندا ہا۔

راء جگدے خان دا ذہن بنیا میں اپنے پُتراں نوں ایچیسن کالج پڑھاواں۔ اوس ایلے ایچیسن کالج اوہناں نوں پڑھایا جاندا ہا، جیہناں کول ریاستاں ہوندیاں ہان۔ اساڈے کول تاں ریاست کائی نہ۔ قدرتی جیہڑا انگریز افسر وی امدا ہا نا اوہ راء جگدے خان نوں علاقے دا سردار لکھ چھڈدا ہا۔ ہور اساڈے کول جاگیر تاں ہا کائی نہ۔

ڈی۔سی۔ منٹگمری دے اوہناں دے پُتر دا داخلہ کروایا۔ ایچیسن دے پرنسپل آ کھیا، ''ایہناں دی تاں ریاست کائی نہیں۔'' اوس ایلے منٹگمری دے ڈی۔سی آ کھیا،''تُساں ہر شے کھوہ لئی ہے پر سردار تاں راوی دے ایہی ہین۔'' مُڑ چھوہُر اوہناں دا پڑھ گیا۔ جیہڑا ڈی۔سی ہا لائلپور دا، اوہ راء جگدے خان دی بہوں عزت کرے۔ سارے دیسی بندیاں توں ودھ کے۔ اوہ کدائیں ترقی کردا کردا وائسرائے ہند بن گیا۔ راء جگدے خان سوچیا۔ اوہنوں جاکے آکھاں چھوہر دی نوکری لوا۔ ایہہ چڑھے تے وگ گئے شملے۔ وائسرئے شملے رہندا ہا۔ ایہہ جیس ایلے گئے تاں اوتھے وڈے وڈے بندے ہور وی۔ ٹوانے جیویں انگریزاں دے نیڑے ہوندے ہان۔ کوئی مہینے دابیٹھا ہے۔ کوئی ڈوڈھ مہینے دا بیٹھا ہے۔ ٹیم نہ ملدا۔ ایہناں سوچیا پچھانہہ وی ہٹنا ہا۔ ایہناں درخواست دتی تاں اگوں کارندیاں آ کھیا،''ایہہ دُوئے دُوئے مہینے دے بیٹھے ہین تے تُسیں اج آئے ہو۔'' خیر اوہناں نوں دُوئے دینہہ دا ٹیم مل گیا۔ محمد خان خانوآنے دا،چاوے کا۔ ہک راء جگدے خان، ہک راء محمد خان۔ جا ملے شملے۔ وائسرائے پُچھیا: رائے جگدے خان کیویں؟ اوس ایلے اوہناں آ کھیا،''ایہہ میرا پُتر ہے تے پڑھ گیا ہے۔ ایہنوں نوکری لے دے۔'' ہکے ایریں انگریز آ کھیا،''نہیں، نہیں۔ کدی کسے اپنے دُشمن نوں تلی دے اُتے مکھن رکھ کے کھوایا ہے۔ ہور کسے دا کم ہے تاں دس۔'' راء جگدے خان آ کھیا، ''اوہ تاں جی راء احمد خان ہاتے اوہ ایس دُنیا توں ٹُر گئے۔ ایہہ بچہ ایہدے نال کیہ پھرق پیندا ہے۔'' اوس آ کھیا،''اساں احمد خان دی اولادنوں پھائدہ نہیں دیونا۔''

راء جگدے خان ہوریں ڈیرے تے سُتے پئے ہان۔ ہک ٹوٹا اخبار دا پیا ہاتے کول اوہناں دے بھتر یا احمد خان بیٹھا ہا۔ اوہدا ناں وی احمدخان ہا۔ جیویں چنگے بندیاں دے ناں اُتے مُڑ مُڑ ناں رکھیندا ہے۔ اوہناں آ کھیا،'' پڑھ کھاں ایہدے تے کیہ لکھیا ہویا ہے؟'' پڑھن لگ پئے۔لکھیا ہا کہ گورمنٹ برطانیہ مکے معظمے دی مخالفت

کردے پین۔ عمر حیات ٹوانا ہک رسالہ بناکے مکے معظمے دے اُتے گولی چلیندا ہے۔ اوہناں آکھیا، ''اسیں چنگے مسلمان ہائیں۔ اسیں گورمنٹ نوں فوج بناکے دیوے تے اوہ مکے دے اُتے جاکے گولی چلائن۔'' اوہناں دے دل اچ قیاس گیا جے میتھوں تاں گورمنٹ بھرتی منگی تاں میں نہ دیساں۔ دو چونہہ مہینیاں نوں گورمنٹ نوں لوڑ پئی۔ ہک ایتھے انگریز ڈی۔سی رہ گیا ہاتے اوہدی بڑی مشہوری ہا۔ اوہنوں برطانیہ چوں واپس بُلایا گیا بھئی توں ایتھے میلکھ نوں بھرتی واسطے آکھ۔ تھانہ باہلک توں اوہراں نہر دے اُتے کوٹھی ہے، اوہنوں باہلک کوٹھی سدیندن۔ ایتھے آیا۔ اوس علاقے دے جیہڑے وڈے وڈے ہان نازمیندار، اوہناں ساریاں نوں بُلایا۔ جیہدے وچ راء جگدے وی شامل ہا۔

راء جگدے خان چرکا اپڑیا، دُوئے پہلوں وگ گئے۔ انگریز آکھیا،''اسانوں بھرتی دیؤ۔'' کسے دے مونہوں ربی نکل گیا۔ جگدے خان اسانوں روکیا ہے بھرتی نہیں دینی۔ انگریز کاوڑی گیا۔ راء جگدے خان گھوڑے توں لتھا تاں اگانہہ گیا۔ انگریز آکھیا، ''جگدے خان! بھرتی خود بھی نہیں دیتے اور دوسروں کو بھی روکتے ہو۔'' اوس ایلے جگدے خان آکھیا''میں تاں کسے نوں وی نہیں روکیا۔'' خیر اوہ بہہ رہن۔ انگریز آکھیا، ''جے توں نہیں نا روکیا تاں مُڑمینوں آپ دے۔اپنا پُتر یاں بھتریا۔'' پُتر اوہناں دے چھوٹے چھوٹے ہان۔ ہک بھتریا لوہندیاں سکدیاں دا تے اوہ وی ماں پیو تے ہکو۔ اوہناں آکھیا، ''میرے بال تاں نکے نکے ہین۔ میں تاں دے نہیں سکدا۔''ڈِھڈھ وچ ایہا ہانیں کہ میں بھرتی دینی ای نہیں۔ انگریز زور دیوے: بندے دے ۔ اوہ آکھن، ''میرے کول ہین ای نہیں۔'' اخیر کردیاں کردیاں انگریز کاوڑ وچ آ گیا۔ اوس آکھیا،''میں کھرل قوم دا ناں نشان مِٹا دیساں۔'' راء جگدے خان وی غصے وچ آ گئے۔''صاحب! جے اللہ نے نہیں ناں مٹانا تاں توں کون ہوندا ہیں ناں مٹاون

آلا۔'' اوتھوں بھری کچہری چوں ہکلے چڑھدے گھوڑی تے، تے گھر آ گئے۔

سارے علاقے نوں ایہہ پریشانی بھئی اگے راء احمد خان نال ایہہ ہویا ہے۔ پتہ نہیں ہُن جگدے خان نال کیہ بندا ہے؟ ڈی۔سی اُتے فون کیتا۔''ایہہ جگدے، احمد خان دی اولاد ہے تے موقع ویکھ کے بدلہ لینا چاہندا ہے۔ مینوں آرڈر دئیو میں ایہناں نوں دباواں۔'' اوس وڈے انگریز آکھیا، ''جے احمد خان دے پوترے نوں ہلائیاں پنجاب وچ ہلچل مچدی ہے تاں ایہنوں نہ چھیڑو۔'' راء جگدے خان نوں تاں ایس ولدے دا پتہ نہ۔ ایہہ گلاں تاں پچھے افسر کریندے ہان راء ہوراں بارے۔

ایہہ گل ہبدائیں پھیل گئی۔ راء جگدے خان نابر ہوگیا ہے۔ جیہڑے کیرے بندے ہان ایہناں نوں وڈے زمینداراں پھدھ کے آپ دے ناں تے بھگتاچھڈنا۔ اوڈ، چوڑی گر، سانسی تے خانہ بدوش ایہناں نوں وی زمیندار نپ لین۔ اگانہہ لکھا چھڈن اساڈا بندہ ہے۔ اوہ نمانے بہوں تنگ۔ اوہناں نوں بہن دی تھاہر وی کائی نہ۔ اوہناں نوں جداں پتہ لگا راء جگدے خان نابر ہوگیا ہے تے اوہ بھرتی نہیں پیا دیندا ۔اوہ اوتھوں ٹُرے تے جھامرے آ گئے۔ راء جگدے خان نوں اکھیونیں، ''اسانوں بہا۔'' راء جگدے خان آکھیا،''میرے نال ہُن سرکار کیہ کردی ہے تے تُساں وی اوکھے ہوسو۔'' اوہناں آکھیا،''تیرے نیڑے وی کسے نہیں آونا تے نال اساڈی وی ول گل ہو جاونی ہے۔'' راء ہوراں آکھیا''چنگا بھئی بہہ جاوَ۔ مُڑ رل کے مرسائیں۔'' وڈیرے آہدے ہان: جھامرے دے چوگردوں ترائے ترائے میل تک خانہ بدوش جیہڑے ہان، ایہہ ترائے سال بیٹھے رہن۔ انگریز وت ایدے نہیں ٹپیا۔ جدوں جنگ مُکیا تاں بندے مُڑ ہولی ہولی کھلر دے گئے۔ خانہ بدوش جتھے وی جاون اوہ دسن: اسانوں راء جگدے خان بہایا ہے۔ مُڑ اوہناں دا ناں وی وج گیا۔

خلقت نوں تلیوں لگی

(1)

راجا پورس پنجاب دا اجیہا سورما ہے، جیہدی سورم گتی نوں جگت پدھر اُتے سراہیا گیا ہے۔ 327ق۔م وچ ویہت دے کنڈھے اُتے سکندر مقدونی تے راجا پورس وچکار لڑی جان والی لڑائی (1) وچ سکندر دے نال یونانیاں توں اڈ پراجیاں جوہاں دیاں فوجاں وی شامل ہان۔ ایہناں سمکالیاں دیاں روایتاں اُتے ای یونانی، لاطینی، سریانی، پہلوی تے حبشی دیاں سکندر بارے تاریخاں اُسریاں۔ ایہہ تاریخ وت عربی، فارسی وچ وی نظربندی ہے۔ ایہناں روایتاں وچ تاریخ تے افسانہ جپھیاں پاوندے وکھالی دیندے ہن، پر ہک گل سبھناں کول سانجھی ہے کہ راجا پورس جنی بہادری نال اکھوتی 'فاتح عالمؔ' دا مقابلہ کیتا، اوہدی دُوج نہیں ملدی۔ تاریخ دے عربی، فارسی سومے پنجاب دے کلاسیکی شاعراں کولوں گُجھے ناہن، اوہناں دے کول سکندر دا حوالہ تاں سہج سبھا ویکھیا جا سکدا ہے، پر پورس دی بہادری نوں اوہناں کدی نہیں وڈیایا۔ انگریزی راج مگروں یونانی تے لاطینی سومیاں دے انگریزی ترجمیاں راہیں پنجاب دے باوَ

سوجھوان لہندی مورخاں دی وچار دھارا توں جانو ہوئے۔ کجھ سوجھواناں دا وچار ہے کہ سنسکرت وچ سکندر مقدونی دے ہلے دا سرا ملدا ہے، پر اسیں اگے چل کے ایہدے بارے اپنے وچار پیش کریسائیں۔ ہرکھ والی گل ایہہ وے کہ تاریخ دے پنیاں اُتے پورس دی جیہڑی مورت اُگھڑی ہے، ایہہ دوجیاں قوماں دی دین ہے۔ پنجابی آپوں پورس نوں کیویں ویکھدے ہن؟ ایس پکھوں پنجاب دا پلا سکھنا ای رہیا ہے۔

اسیں 1991ء وچ لوک کتھی مییٔیں کمال دین کولوں ''راجا پورس'' دی کہانی فیتہ بند کیتی ہا، جیہڑی گورنمنٹ کالج لہور دے ''راوی'' 1993ء وچ چھپی۔ (2) ایہدے مگروں اسیں ''کمال کہانی'' وچ شامل کیتی۔ جدوں اسیں کتھی توں پچھیا کہ تساں ایہہ کہانی کیہدے توں سُنی ہے تاں اوہناں اساڈے سوال دے جواب وچ دسیا:

''پیو دادے دیاں گلاں وچوں میرے ہتھیں کجھ نہیں آیا۔ میں تاں اودوں بال ہام، جدوں اوہ موئے۔ ماما میرا جیہڑا ہے، اوس نوں گلاں تے کہانیاں یاد ہان۔ اوہدے کولوں میں سُن کے پکائیاں ہن، ''اکبر بادشاہ دی''، ''راجپوتاں دی''، ''راجے پورس دی''، ''راجے کرنال دی''، باقی دیاں ایدوں آ دوں۔'' (3)

ایس کہانی وچ کئی اجیہیاں تاریخی حقیقتاں ہن، جیہناں نوں یونانی، لاطینی، حبشی، عربی تے فارسی مورخاں کول وی ویکھیا جا سکدا ہے۔ پہلی صدی عیسوی دے مورخ آریَن نوں سکندر دے ہلیاں دے حوالے نال معتبر حیثیت حاصل ہے۔ اساڈے کتھی تے آریَن کول کئی واقعاتی سانجھاں ملدیاں ہن۔ کتھی دے آکھن موجب:

''سکندر ٹیکسلے اُتے آ گیا ہے۔ راجا امبھی ہویا ہے ٹیکسلا دا راجا۔ اوس باجھ لڑائی دے ہتھیار سٹ دِتن۔'' (4)

آریَن دا وچار ویکھو:

"He also received the presents of Taxiles

the Indian, being two hundred talents of silver, three thousand oxen,above ten thousand sheep, and thirty elephants; seven hundred Indian horse were sent to his assistance by that prince, who also made him a surrender of his capital,the largest and most populous of all the cities between the rivers Indus and Hydaspes." (5)

لوک کہانی موجب ویہت دریا پورس دیاں فوجاں کئی مہینیاں تیکر یونانیاں نوں ناہی ٹپن دتا۔ ایہناں جھڑپاں وچ ای پورس دا پُتر مری گیا۔ آئرین نے پورس دا پُتر مرن دی دس تاں نہیں پائی، پر دریا دے کنڈھے اُتے پورس دے پُتر نوں سکندر دا مقابلہ کردیاں وکھایا ہے۔

"Other authors relate, that the Indians who accompanied Porus's son attacked Alexander and his body of horse, as soon as they set foot upon the bank; and as he had the greatest part of the forces with him, Alexander himself there received a wound, and his horse Bucephalus, which he exceedingly prized, was slain by Porus's son." (6)

لوک کہانی وچ دسیا گیا ہے کہ سکندر نوں ملتان دے قلعے توں مارُو تیر لگا۔

''بھیریوں جا کے سکندر ملتان اُتے دھاوا کیتا ہے۔ شور کوٹ لتاڑ کے گیا ہے۔ ایہہ بھِڑ اوس ویلے دے ہن۔ ملتان فتح ہوگیا تے آپ پھٹڑ ہوگیا تے باقی دے پنجاب نوں کجھ نیہسوں آکھیا۔'' (7)

میکرنڈل نے سکندر دے مُڈھلے مورخاں آئرین، سٹرابو تے پلوٹارک دے حوالے نال لکھیا ہے کہ ملوئی دے قلعے وچ ای سکندر نوں تیر لگا، جیہڑا اوہدی موت دا کارن بنیا۔ اساڈے اتہاس کار ایس گل بارے سہمت ہن کہ ملوئی توں مراد ملتان دا

قلعہ ای ہے۔ میکرنڈل دے لفظاں وچ:

"But according to Arrian, Strabo, and Plutarch,the city where Alexander was nearly wounded to death belonged to the Malloi." (8)

یونانی مورخ کیلس تھینز (Callisthenes) ارسطو دا شاگرد ہا تے سکندر دے دُوئیاں قوماں اُتے حملیاں سمے اوہدے نال ہا۔ اوہ واقعیاں نوں لکھن سمے یونانیاں دیاں تھوڑاں تے دوئیاں قوماں دے گُناں نوں وی سراہندا۔ سکندر نے اوہدے سچ توں کھج کے پھاہے لوا چھڈیا۔ کیلس تھینز دی یونانی لکھت دا پہلاں پہل پہلوی وچ ترجمہ ہویا تے وت چھیویں صدی عیسوی وچ سُریانی وچ اُتارا کیتا گیا۔ ایتھوپیا دیاں تاریخی روایتاں اُتے وی کیلس تھینز دا اثر منیا ویندا ہے۔ ایتھے ایہہ گل کرنی کتھاویں نہ ہوسی کہ ایتھوپک ریت وچ پورس نوں زخمی ہوندیاں نہیں وکھایا گیا سگوں سکندر نوں پورس نال جنگ ویلے چانن ہو گیا ہا کہ ایس لڑائی دا سٹا نری تباہی ہے۔ سکندر جنگ وچ ای پورس آل صلح دا سنیہا گھلیا تے اپنے کجھ مفتوحہ علاقے پورس نوں دے کے صلح کیتی۔

ای۔ اے۔ والس بج نے پہلوی، سریانی تے حبشی زباناں دے کھرڑیاں دا "The Life And Exploits of Alexander The Great Being A Series of Ethopic Texts." دا انگریزی ترجمہ دو جلداں وچ 1896ء وچ چھپیا۔ ایہناں لکھتاں وچ وی پورس دی بہادری دے سوہلے گائے گئے ہن۔ پنجابی لوک کہانی وچ پورس نے سکندر دے دو گھوڑے ڈھاہے ہن۔ حبشی روایت وچ وی سکندر دی پنجابیاں نال جنگ وچ گھوڑی توں ڈھاہندیاں وکھایا گیا ہے، پر اوہناں دی لوک ریت وچ ایہہ سبھ کجھ جادو پاروں ہویا۔

"Then Porus, the king of India, called the magicians from the temple of his god and they cast a spell upon Alexander, and his mare rose

up under him and threw him on the ground, and she refused to rise up until he could lead her; now she was the mare which had by sorcery been born at the same time as himself. And Alexander thought that he would be conquered, and he was in great tribulation about himself and about his soldiers."(9)

عربی مورخ دیناوری تے طبری دیاں روایتاں پچھے سریانی تے حبشی تاریخ سہج سبھا ویکھی جا سکدی ہے۔ انجیں وانگوں فارسی شاعر فردوسی دیاں روایتاں پچھے پہلوی تاریخ دا رنگ جھلکارے پیا ماردا ہے۔ایتھے اسیں عربی، فارسی، ریت نال ایس کہانی دی سانجھ دی ہک ہک ونگی دیندے ہاں۔ پنجابی لوک کہانی موجب:

''اوس زمانے جیہڑا ٹکا بنیا ہویا ہا سونے دے انڈے بنا کے دیندے ہائن۔ فیلقوس فوت ہو گیا ہے تاں ستارھاں سالاں دی عمر وچ سکندر بادشاہ بنیا ہے تے پیو دی گدی اُتے بہہ گیا ہے۔ چھماہی گزری کھلی ہائی کہ ہلکارے بادشاہ دے آ گئن تے اوہناں آ کھیا،''اوہ انڈے دے۔'' سکندر آ کھیا،''اساڈی اوہ ککڑی مر گئی ہے، جیہڑی انڈے دیندی ہائی۔'' (10)

پال وین فیلڈ نے دیناوری دے وچاراں دی ویاکھیا کردیاں لکھیا ہے:

"This is obviously a revision of what al-Dinawari, among other writers, says when he notes that Philip used to pay Dara a thousand golden egges as tribute, and that, when Dara asked Alexander to do the same, he responded, "The hen that laid those eggs is dead." (11)

پنجابی لوک ریت موجب ایران دا بادشاہ دارا سکندر مقدونی نال جنگ کردیاں زخمی ہو ویندا ہے۔ زخمی دارا سکندر نوں متاں دیندا ہے۔

''دُوئی مت ایہہ وے کہ ایہہ قوم جیہڑی میری ہے، ایہہ تینوں شاہی نہ کرن دیسی تے نہ ای میں ایہناں نوں بھُلنا ہاں۔ تو ہیں ایہناں دے ہتھوں مری جاونا۔ توں دھی میری نال شادی کریں تاں توں ایس قوم اُتے شاہی کر سکسیں۔'' (12)

پال وین فیلڈ نے طبری دے حوالے نال لکھیا ہے:

"Al-Tabari`s depiction of the deathbed scene is even more interesting, for rather than using this episode as a opportunity to talk abstractly about the vicissitudes of power he has Dara tell Alexander that all will be well if Alexander marries his daughter Rushanak. The important thing, Dara says, is that Alexander should "perpetuate the Persian nobility and not allow others to rule over them." (13)

''شاہنامہ فردوسی'' وچ وی زخمی دارا سکندر نوں ایہا مت دیندا ہے، جیہڑی عربی تے پنجابی ریت وچ وکھالی دیندی ہے:

زمن پاک تن دخترِ من بخواہ
بدارش بہ آرام درپیشگاہ
کجا مادرش روشنک نام کرد
جہان را بدو شاد پدرام کرد

(14)

برعظیم دیاں زباناں وچوں سنسکرت نوں کلاسیکی حیثیت حاصل ہے۔ سکندر دے پنجاب اُتے حملے سے سنسکرت وی سکھراں نوں چھوہ رہی ہا۔ کجھ کھوجیاں ''پورو''، ''پورے'' تے ''پاوَ راس'' دے قبیلیاں دی اودوں ہوند دا ویروا تاں دتا ہے(15) پر سکندر دے پنجاب اُتے حملے تے پنجابیاں دے مقابلے بارے ایہناں لکھتاں وچوں وی دس نہیں پیندی۔ N. Gopala Pillai نے ''سکند پُران'' ''چاند وگیہ اُپنشد'' تے

''مہا بھارت'' دے حوالے نال ایہہ دسیا ہے کہ سکندر مقدونی دا ویروا سنسکرت دیاں پرانیاں لکھتاں وچ ملدا ہے۔ اوہناں دی وچار دھارا دا نمونہ ویکھو:

"Alexander married the beautiful princess Roxana the daughter of the king of Bactria; and Skanda is said to have married Sena or Deva Sena, daughter of Mrtyu according to Skanda Purana and daughter of Prajapati according to the Maha Bharata. Now it is a well recognised symbol of language that proper names are contracted in actual usage, and the end often chosen to designate the whole." (16)

اُتلے حوالے وچ یونانی تے فارسی دے جیہڑے وگویں ناں گنوائے گئے ہن ایہہ پنجابی لوک ریت تے علمی ریت دوواں دا حصہ بندے وکھالی نہیں دیندے۔

لوک کہانی وچ ورتے ناواں ارسطو، سکندر، نوشابہ، دارا تے مقدونیہ توں سہج سبھا اندازہ ہوندا ہے کہ ایہہ کہانی عربی، فارسی ریت دے تحت جُڑی ہے۔ایتھے دو گلاں گوہ گوچریاں ہن۔ ایس کہانی وچ پنجابی سبھا کتھے وکھالی دیندا ہے۔ دوئی ایہہ کہ کیہ عربی، فارسی ریت وچ بُنیاں کہانیاں پنجابی ہو جاندیاں ہن؟ یونانی مورخاں پنجاب وچ سکندر نال ترائے وڈیاں لڑائیاں دی دس پائی ہے۔سکندر نوں اپنے جیون وچ سبھ توں اوکھی جنگ راجا پورس نال ای لڑنی پئی۔ ایہدے مگروں یونانیاں سانگلہ تے ملتان دے قلعے کوئی راہ وینداں فتح ناہن کر لئے۔ ایہناں جنگاں وچ وی وڈی تباہی مچی تے اوڑک سکندر دی فوج ستلج دریا جھاگن توں نابر تھی گئی تے اوہدا گنگا، جمنا ول ودھن دا سُفنا کھیرو کھیرو ہو گیا۔میکرنڈل دے آکھن موجب:

"Alexander, with all his matchless startegy, could not have averted such catastrophe; for what is the record of his Indian

campaigns? We find that the toughest of all his battles was that which he fought on the banks of the Hydaspes against Poros; that he had hot work in overcoming the resistance of the Kathaians before the walls of Sangla; that he was wounded near to death in his assault upon the Mallian stronghold; and that in the valley of the Indus he could only overpower the opposition instigated by the Brahmans by means of wholesale massacres and executions." (17)

پورس دی بہادری نوں تاں تن براعظماں یورپ، ایشیا تے افریقہ دے اتہاس کاراں نے سلاہیا ای ہے، پر سانگلہ تے ملتان دے سورمے لوک ریت دا حصہ نہیں بن سکے۔ اساڈے کتھی نے پورس نوں بہادر ہون دے نال نال اخلاقی سطح اُتے چِند یاں وکھایا ہے۔ سکندر ایلچی بن کے پورس دے دربار وچ آوندا ہے تاں پورس سنجان لیندا ہے۔ کتھی دا وچار ویکھو:

''ایلچی اُٹھیا ہے۔ تلوار میان وچوں چھک کے کُرسی اُتے ٹھوکی سو۔ آکھیوس، ''ہُن سدیا ای۔ میں ہاں اوہدا نمک خوار۔ میرے ہوندیاں مت کمینہ سدیں۔ میں حلق کولوں زبان چھک لیساں۔'' راجپوت بل اُٹھن۔ ''ایہہ کون ہے؟'' پورس وِرسی کڈھ کے آکھیا، ''میں سکندر دی کنڈیوں پچھے تاں کمینہ نہیں سدیندا۔ میں سکندر دے مونہہ اُتے پیا کمینہ سدیندا ں۔ کمینہ نیہوں تاں ہور کیہ؟'' وزیراں ہائے ہائے کیتی۔ ایہہ تاں ایلچی ہویا۔ اوس آکھیا، ''ایلچی میرے کول اگے وی آوَندے رہندِن۔ ایہہ شاہی اگ ہے جیہڑی اگوں کھاوندی ہے۔ اگ ڈکیندی پئی ہے اگ نوں۔'' ...... پورس آکھیا ہے، ''خبردار سکندر ہے تے آیا ہے ایلچی بن کے۔ ایلچی مارنا راٹھی کائی نہیں۔ مُڑ تاں میرے جیڈا کمینہ کوئی نہیں کہ سکندر آوے ایلچی بن کے تے میں ایلچی مروا گھتاں۔ جا سکندر چلا

جا بھیڑا کیتا ہی کہ ناہیا آونا۔'' (18)

ویہت دی لڑائی ویلے سکندر پورس دے وار ہیٹھ آوندا ہے، نوشابہ دے بنھے گانے تے نظر پیندی ہے تے سکندر نوں قتل نہیں کردا۔

''سکندر گھوڑے اُتے چڑھ کے آیا ہے۔ پورس ہاتھی اُتے ہا، پورس ہتھ اُلار کے سٹواں برچھا مارن کارن برچھا تولیا ہے۔ شِست تھہراون لگیاں گانے تے نظر پئی سو۔ ہنجوں ٹپیاں سُو۔ ہائے زبانے، تینوں وڈھ سٹاں۔ ہُن راجپوت نیہوں رہندا جے سکندر ماراں۔ برچھا مار کے گھوڑا ڈھاہ لیا سُو۔ سکندر دُوئے گھوڑے اُتے مُڑ چڑھ کے آیا ہے۔ ایس دوآ وی برچھے نال ڈھاہ لیا ہے۔'' (19)

انسانی تاریخ وچ ایہہ گل تاں سبھے ای ویکھی جا سکدی ہے کہ کُوڑ، پلال تے مکر نال کنیاں ای جنگاں جتیاں جاندیاں رہیاں ہن۔لہندے دی سُوجھ توں لے کے ''مہابھارت'' تیکر ایس گل دی دس پیندی ہے کہ محبت تے جنگ وچ سبھ کجھ جائز ہوندا ہے۔ پنجاب دی ہزاراں ورھیاں دی سورم گتی ریت ایہناں وچاراں دا ہُنگارا نہیں بھریندی۔ پنجابی وسیب نے سورما اوہنوں ای منیا ہے، جیہڑا اوکھے توں اوکھے حالات وچ وی جیون دیاں اُچیاں قدراں دی راکھی کردا ہے۔ بھین دے رشتے دا آدر، کیتے قول پالنے تے ہوندی طاقتے ٹل جانا ایہہ اوہ قدراں ہن جیہناں نوں پنجابی وسیب ہمیش سراہیا ہے۔ اُتے دتے دوویں واقعے بھاویں تاریخی سچ نہ ہوون، پرہک بدیسی دھاڑوی دے مقابلے تے پورس کان پنجابیاں دے گُل اچیت وچ بیٹھی پریت دی دس ضرور گھتدے ہن۔

جیویں اسیں پہلاں نتاریا ہے کہ ایس کہانی اُتے عربی، فارسی ریت دا پرچھاواں ہے۔ اصل وچ لوک ادب تے وچار دھارا دا کوئی حد بنا نہیں ہوندا تے نہ ای ایہہ ٹھلھیاں ٹھلھی سکدیاں ہن۔ کہانیاں دی آواجائی تاں ست سمندراں توں پار

تیکر وی وکھالی دیندی ہے۔ اساڈی ریت وچ ''یوسف زلیخا''، ''داستان امیر حمزہ''، ''جنگ نامہ امام حسین'' تے ہور کنا کجھ باہروں آن رلیا ہے۔ ایہہ کہانی تاں اساڈا پرتیا ورثہ ہے، جو سکندر دیاں پراجیاں قوماں پورس بارے جوڑیا ہے۔ پال وین فیلڈ نے سکندر بارے پرچلت تاریخ دے تیرھاں سچے گنوائے ہن، جیہڑے جگت پدھر اُتے وچارے گئے ہن۔اوہناں وچوں ہک سچا سکندر تے پورس دی جنگ وی ہے۔ (20) انج جاپدا ہے کہ پراجیاں قوماں نوں جدوں سکندر توں ودھ بہادر پورس ٹکریا تاں اوہناں اوہدی سوبھا کر کے اپنی کسے ہیٹا دی تلافی وی کیتی ہوسی۔ یاں بہادری ورگی قدر دی سُچی سراہنا۔ کلاواں دے کھیتر وچ وت وچارن تے وت آکھن سدا توں لگا آیا ہے، پر جدوں کسے وچار دھارک منصوبہ بندی توں اڈ لوک ریت ایہہ ذمہ واری اپنے کنھاڑیاں اُتے چکدی ہے تاں کسے قوم دے گُل اچیت دا اظہار ہوندی ہے۔ کہانی نوں ہک گُل دے طور تے ویکھیا ونجے تاں ایہدی بُنت، بولی، تجسس، ناٹکی ڈھنگ، پنجابی وسیب دی سورم گتی دا پیمانہ، رکھنی تے شادی دیاں رسماں، کلاسیکی تے لوک ادب دیاں مثالاں راہیں جذبیاں دے اُتار چڑھا دے بیان پاروں لوک ریت وچ رچی ہوئی ہے۔ انج ایہہ پنجابی لوک ادب تے زبانی تاریخ دا انکھڑواں انگ بن گئی ہے۔

(2)

ساندل بار دے وسیبے وچ بھٹیاں، وِرکاں تے کھرلاں دی کھیہہ بازی چراں توں لگی آئی ہے۔ ایس کھیہن پچھے دو گلاں ذکر یوگ ہن۔ ہک تاں ہئی سرداری نہ منی تے دوآ چرائی دیاں جُوہاں۔ ایتھے انگریزی راج وِچ نکلیاں نہراں توں پہلاں لوکائی دا ڈھور ڈنگراں نال وڈا موہ ہا تے باریں وچ اج وی ڈھوراں نوں مال ای آکھیا ویندا ہے۔ایہہ تریئیں قبیلے ہک دوئے نال چرائی پاروں لڑدے وی رہے۔ اوڑک لڑائیاں توں اَک کے شاہ کوٹ نوں سیں من لیا گیا۔ بابا گورو نانک

(1469-1539ء) (21) ہوراں ایس جُوہ وچ بندے تے بندیائی دے سانگے دی پریرنا کیتی تاں لوکائی دا مُہاڑ اوہناں دے مت ول ہویا۔ ورک قبیلے دے کُجھ جیاں ایس مت نُوں منیا، پر ورکاں دے ایس نویں مذہب نُوں قبولن مگروں وی بار واسیاں دے آپتی سانگیاں وچ کائی تریڑ نہیں پئی۔

کھرلاں تے ورکاں دے سنک کُسنگ دی ہِک نویکلی تاریخ ہے۔ جدوں ایہہ آپس وچ کھیہندے تاں انج ناہی ہوندا کہ ساری کھرل قوم کھنے تے ڈانگاں لے کے نکل آوندی۔ اِنجیں وانگوں ورکاں دی اوہا مُونہی (شاخ) لڑدی، جیہدے لابھ اُتے سٹ پیندی ہا۔ کھرلاں تے ورکاں دیاں دُوئیاں مُونہیاں دے سانگے اُنجیں رہندے۔ بھکھی دے سکھاں دا کُجھ مال چوری ہو گیا۔ اوہناں نُوں ستار رمانے کے کھرل اُتے شک ہا۔ اوہ بھکھی دے سردار امیر سنگھ نُوں ترلا کردے ہن۔

''امیر سنگھ آکھیا، اوہ تاں گل ای آسان ہے۔ میرے باپ ساہی سنگھ دا تے صالح، منج دے دا پگڑا۔ باقر ناں مشری دا بیگے کا کھرل، اوہدا تے میرے پیو ساہی سنگھ دا پگڑا۔ مستی ناں امین دا سادے کا کھرل، اوہدا تے میرے پیو دا پگڑا۔ گل ای کائی نہیں میں سنیہا بھیج ساں گیا مستی الے''۔(22)

جدوں مستی کھرل امیر سنگھ دے آکھے مال نہیں مڑاوندا تاں اوہ مستی دا مال مار لیندا ہے۔ مستی دی دُوئے کھرل ایس کان دھڑ نہیں کریندے کہ کھرل سرداراں دیاں امیر سنگھ دے پیو ساہی سنگھ نال پگڑیاں وٹیاں ہوندیاں ہن تے امیر سنگھ نوں اوہ اپنا پُتر بھتریئا سمجھدے ہن۔

''اوس ایلے موہنن بنگلے کول مجھیں چردیاں ہان رمانے کیاں تے اوس مستی دیاں۔ سکھ اوہناں نوں پے گیا۔ مال مار لیا۔ مستی خان دے پُتر بھتریئے چھڈاون پئے تے اوتھے ست یاں اٹھ مستی دے پُتر پوترے مارے گئے۔ مستی خان وگیا تے سارے

کھرلاں کول گیا۔ میرا مال مری گیا تے نالے میرے پُتر بھتریئے وی مری گئے تے میرا ساتھ کرو تے آپاں سکھ نال لڑیئے۔ اودوں ہا باقر، مشری دا، اوہدا سکھ نال پگڑا۔ اوہ ایس توں نہ گیا۔ صالح خان وی کوئی نہ گیا۔ کوئی وڈا کھرل نہ گیا''۔(23)

مستی کھرل پچھے اجیہی چال چلی کہ مل کیاں (راء احمد خان دی وِڑھی) تے ورکاں نوں ڈل کے سٹ گھتیا۔ جیس لڑائی دے مییئیں بھمے ''امیر سنگھ دی وار'' لکھی۔(24)

نکئی مسل اٹھارھویں صدی وچ گنجی بار، نیلی بار تے ساندل بار دے علاقے اُتے مل ماردی ہوئی کما لیے تے سید والے تیکر اپڑ گئی۔ جھامرا وی اودوں سید والے دے پرگنے وچ آوندا ہا۔ نکئی سردار راجا کنور سنگھ دے انیائی سبھا پاروں اوہنوں راء احمد خان دے دادے راء امیر یاں اوہدے بھرا میر، مل دے کھرل ماریا۔(25) ایس ویر دے ہوندیاں وی نکئی سردار ران سنگھ دے پُتراں بھگوان سنگھ، گیان سنگھ تے خزان سنگھ تے راء احمد خان کا تعلق رہیا۔ ران سنگھ تے سردارنی کرمو دی دھی راج کور نال راجا رنجیت سنگھ دا ویاہ ہویا، جیہدے وچوں کھڑک سنگھ جمیا۔(26) لوک روایتاں موجب ایہہ رانی راء احمد خان ہوراں دا حدوں باہلا آدر کریندی ہا۔

صالح، منج دے مگروں اُپیرے کھرلاں دی پگ راء احمد خان دے سر آوندی ہے۔ ہُن ایس مُونہی دے آگُو اوہ ہن۔ اوہناں دے سمے ای مہاراجا رنجیت سنگھ لہور فتح کر کے شیخوپورہ تے سید والا ول ودھدا ہے۔ سید والے اکٹھ ہویا۔

''مہاراجا پُچھدا گیا۔ ایہہ کون ہے؟ اوہ کون ہے؟ اوہ دسدے گئے تے تعارف ہوندا گیا۔ رائے احمد خان سجی پاسے کھلے ہان۔ قد اوہناں دا وڈا تے بہت خوبصورت ہان۔ اکھے، ایہہ جوان کون ہے؟ سرکاری بندے کھلے ہان۔ ایہہ راء احمد خان ہے کھرل قوم دا سردار۔ رنجیت سنگھ آکھیا، ایہہ میرا بھائی ہے''۔(27)

ہک ہور لوک کہانی وچ مہاراجا رنجیت سنگھ تے راء احمد خان دے سانگے ویروا انج آوندا ہے۔

''عملداری راجا رنجیت سنگھ دی ہوئی ہے۔رنجیت سنگھ تے احمد خان دی پگ ہوئی ہے''۔(28)

مہاراجا رنجیت سنگھ دے سمے گاں کوہن دی مناہی ہا۔ کانڈیوال، تحصیل لالیاں تے ضلع چنیوٹ دے نسوآنیاں ویاہ تے ست گائیں کوہیاں تاں سکھاں ایس دوش وچ ست ویہاں نسوآنا چالان کر کے بھیرے دی جیل وچ ڈھک چھڈیا۔نسوآنیاں راء احمد خان اگے عرضوئی کیتی تاں اوہناں بھیرے دی جیل وچوں نسوآنیاں نُوں کڈھ چھڈیا تے ہور جیہڑے قیدی ہان اوہناں نُوں وی رِہا کر دتا۔ ایس واقعے دا ویروا ڈھولیاں وچ وی آوندا ہے۔

احمد خان چائیاں گھوڑے دیاں واگاں، مُکے پدھ سفرانے
جاہگاں اوس دے اُتے اپڑ گیا، جتھے حکومت بنائے نیں جیل خانے
راجے رنجیت سنگھ نُوں جا بلایا، میرے لگے وندیاں ای ڈھکاں قید کیتیانیں،
تیرا عقل نہ رہ گیا اتھاہے
ڈھکاں کڈھ کے سکھاں راء دے پیش چاں کیتیاں، کائی نہ عذر کیتیا نیں
نسوآنے چُھٹ کے خیریں گھر آئے، کلمے شُکر دے آن بھریا نے (29)

اودوں راجا رنجیت سنگھ جموں وچ ہا۔ بھیرے دی جیل بھنن تے ڈھکاں چھڈاون مگروں راء احمد خان ہوریں وی اوہنوں ملن کان اوتھے اپڑ گئے۔

''راجا رنجیت سنگھ آکھیا، راء جی! بہت بُرا کیتا نیں، جیہڑے نسوآنے چھڈے نیں نا ایہناں دی چٹی لے آ۔ احمد خان آکھیا، لئو چٹی۔ کیہ چٹی ہے؟ اوس آکھیا، روپیہ چار ہجار لے آ''۔(30)

راء احمد خان مہاراجا رنجیت سنگھ دی سوانی توں چٹی لے کے دھمی اوہدے دربار وچ آ جاوندا ہے۔

''راجا رنجیت سنگھ آ کھیا، راء جی! مُڑ چٹی تاں نہ آئی۔ احمد خان آ کھیا، چٹی آ جاندی ہے۔ اِتن نوں نوکر آ کے روپیے میج دے اُتے ٹکا دتے۔ راجا رنجیت سنگھ آ کھیا، راج تاں تہاڈا کھرلاں دا ہی ہے نا چٹی وی میں گھتاں تے روپیے وی میرے گھر دے ہوون۔ راء احمد خان آ کھیا، تیرے تے میرے کئیں گھر ونڈے ہوئن''۔(31)

تھوڑے ورھیاں مگروں ای پیراں بھار کھلوتا وسیب سر پرنے آ ڈھہندا ہے۔ بھاویں مہاراجا رنجیت سنگھ دا ایسٹ انڈیا کمپنی نال 25اپریل 1809ء نوں 'معاہدہ امرتسر' ہویا ہا۔ (32) گورے ایس معاہدے دا گھٹ ای آدر کیتا، پر رنجیت سنگھ دے جگ سدھارن (1839ء) تیکر اوہنوں پڑ وچ نترن دا ہیا وی نہ پیا۔ گورے دی پنجاب اُتے مل مارن دی سدھر تے سکھ سرداراں دی اجوڑ نے ہُن کمپنی کان راہ بنا چھڈے۔ ایتھے وی اوہنوں مسر لال سنگھ، مسر تیج سنگھ تے گلاب سنگھ ورگے غدار جُڑ گئے جیہناں پنجاب پُھوک وکھایا۔ ایہہ منی پرمنی حقیقت ہے کہ پنجابیاں مدکی، علی وال، سبھراؤں، ملتان، گجرات تے چیلیانوالی وچ وڈ مُلیاں قربانیاں دتیاں، پر اپنیاں دی غداری پاروں 1849ء وچ پنجاب اُتے گورے دا قبضہ ہو گیا۔(33) ایہدے مگروں کمپنی نے پنجاب کان 'بورڈ آف ایڈمنسٹریشن' ویتر یا۔(34) ایہدا باہلا کم ماملا اُگاڑنا، ہیرواں راہیں ہے ہوا چکنی تے من مرضی نال سجری فتح نُوں پکیاں کرنا ہا۔ نارمن جی بیریٔر نے جان بیمز دے حوالے نال لکھیا ہے:

"There was no law in the Punjab in those days. Our instructions were to decide all cases by the light of common sense and our own sense of what was just and right." (35)

گورے دی 'کامن سینس' تے آزاد بندے دی کامن سینس وچ لکھاں کوہاں

دے پاڑے ہن۔ اوہدی کامن سینس ایہا ہا کہ ایس دیس وچوں دولتاں دے ڈِھگ اکٹھے کیتے ونجن تے ایس کان غلاماں دی کنھی اُتے گوڈا انج منڈیا ونجے کہ ہر گل اُتے آکھن جیہڑی نیت امام دی اوہا اساڈی۔ جیہڑے جیاں نوں آزادی دا سچا شعور ہا تے غلامی دا جُولا کدی نہ چھکیا اوہناں دے سنگھوں ایہہ وِس لہنی اوکھی ہا۔ ہُن اوہنے فوج تے پولیس راہیں ہر اُٹھیندے سر نُوں نِواونا شروع کر دتا۔ ایس ٹِچے نوں توڑ چاڑھن کان پنجاب وچ پنجھی جیلاں اُسریاں۔(36) تھانیداراں تے تحصیلداراں کول انھے اختیار ہان۔ کمپنی راج مُکن مگروں وی ایس چالے وچ فرق نہ پیا۔ جیس توں اساڈیاں ڈھوکاں، جھوکاں تے تھینہاں وچ اج وی تھانیدار تے تحصیلدار لتھا ہویا اکھیندا ہے۔ ایہہ بھاویں اسانوں لتھے ہوئے ناہن وت وی انھے ہتھ ڈنگوری پاروں ایہناں دا وجکا ہا۔ گورے دا تھینہاں نال وڈا لابھ ایہو ہا کہ اُتانہہ سر کوئی نہ چائے تے مالا اُگڑدا رہوے۔ مالے دی اُگاڑی کان جوئیاں دے تھینہہ لکھوکے وچ سرکاری کارندے گئے۔ اوہناں کان گورے دا لایا مالا بھرن سوکھا نہ۔ جوئیاں ہتھیار کھلے چاں کیتے۔ گورے اوہناں دے نکے وڈیاں نُوں گوگیرے جیل وچ آن ڈھکیا۔ ایس سمے بار دے کئیں ہور جی شک شبھے وچ ڈھکی گئے۔ کئیں بے دوسے ای پھاہے چڑھے۔ ایہہ کار ویکھ کے راء احمد خان ہوراں ڈپٹی کمشنر تے ایکسٹرا اسسٹنٹ کمشنر نال گل کیتی۔ جوئیاں نُوں مالا جھبدی بناون کان چھڈ دتا گیا۔ جوئیاں بار واسیاں نوں دسیا کہ جیل وچ کنے وِن دوسے بال تے سوانیاں وی قید ہن۔ ایہہ اج گورے دے پچھلگ لاہُو میل نُوں سمجھ آون مشکل ہے کہ بار واسیاں دے جیون وچ بال تے سوانی دا کیہ آدر ہا۔ جیہناں قبیلیاں توں کدی وسیں یاں بے وسیں وی بال قتل ہویا تاں اوہ ہمیش دُھتکارے ویندے ہان۔ لوک مناں وچ لکھاں حیلیاں نال وی تھاں ناہن بنا سکدے۔ ہُن اکھیں ویہدیاں سوانیاں تے بالاں دی قید۔ انکھی جی ایہہ جیون کیویں جی سکدے

ہان؟ اجیہی صورت حال وچ راء احمد خان ہوریں قیدیاں نوں ملے تے اوہناں نُوں ڈھاسنا دتی۔ اوہ قیدیاں نُوں چھڈاون واسطے گوگیرے ونج کے گوریاں نُوں ملدے رہے۔ہک واری تاں گورے اوہناں نُوں ڈھکن دی صلاح وی پکائی۔

"Uhmud, Khurral, was again brought into the station and kept for some time under surveillance, but no satisfactory proof of his complicity was discovered. He was released after a time, and entered into heavy recognizances, like the other chiefs of the predatory tribes on the Ravi and Sutlej, not to leave the sudder station without especial permission."(37)

برکلے اوہناں دے اُتے بندوق دے فائر وی کیتے، پر اوہ بیڑی تے بہہ کے دریا دے دُوئے کنڈھے اپڑ گئے۔(38) ایس سمے جھامرے نُوں اگیں لگیاں۔ بندے قید ہوئے۔ مال مارے گئے۔ پنجاب دے سرکڈھویں سُورمے نال ایہہ سلوک ہا تاں دُوئے بار واسیاں دا جیون کیہ ہوسی؟ ایتھوں سہج سبھا سِٹا کڈھیا جا سکدا ہے۔

راء احمد خان ہوراں دی لوک روایتاں موجب 1857ء وچ 80یاں 82ورھے عمر دسی ویندی ہے۔ اوہناں پورا جیون انکھ نال بِتایا تے نمانیاں دے ساہ نال ساہ لیا۔ پنجاب دی راٹھا چاری ایہا ہا کہ سچا راٹھ کسے نمانے اُتے ہوندا دھروہ ویکھ ای نہ سکدا تے اجیہے موقعیاں اُتے اوہ جان دی بازی لا دیندا۔ جدوں راٹھاں دیاں 1857ء دی جنگ بارے صلاحیں ہور رہیاں ہان تاں نبی بخش اگواہی صلاح دتی کہ سید والے گورے نویں بنگلے اُسارے ہن اوہناں اُتے ہلا کیتا ونجے۔ راء احمد آکھیا:

آپاں تاں لڑنا نال انگریز دے، ایتھے مارے جاسن شپاہی وچارے (39)

اوہ جاندے ہان کہ تھانے تے فوج دے سپاہی نمانے جی ہوندے ہن، جیہڑے پیٹ دے دوزخ کان گورے دیاں بندوقاں چیندے ہن۔ ایہہ وچوں اساڈے نال دے ہن۔ ایہناں دے نال لڑیاں کیہ فرق پینا ہے؟ اساڈا اصل ویری تاں گورا ہے جیہنے دیس واسیاں کان جیون تندور کیتا ہویا ہے۔ ایہی اوہناں دی شخصیت دا ہک وڈا گُن ہا کہ نمانیاں نُوں کجنا تے ڈاڈھیاں نُوں ساہویاں ہوونا۔

اوہناں دے جیون وچ دو راج آئے۔ ہک پاسے تاں ویر ورودھ ہوندیاں وی دھیاں دھیہنیں دا آدر نہ مُکیا تے جتھے راج نُوں بج لگن لگی تاں کسے دھیہن اوہدے اُتے پردہ پا کے سانگے نُوں لیک نہ لگن دتی۔ دوآ گورے دا راج ہا۔ اوہدے راج وچ بار دے وِن دوسے سُورمے پھاہے لگے تے سوانیاں، بالاں نُوں وی اگلیاں جیل وچ چاں سٹیا۔ جے راء احمد خان ہوراں آکھیا کہ ایہہ انیاں اسانوں وارا نہیں کھاوندا تاں اوہناں نُوں قید کرن دی کوشش وی کیتی گئی تے شُبھے وچ فائر وی کھولے گئے۔ اوہناں دے موہرے جیون دے دو سچّے ہان۔ بھیرے دی جیل وچوں وِن دوسیاں ڈھکاں چھڈائیاں تاں اودوکی سرکار آدر نال ٹوریا۔ خورے من وچ ان حق اُتے ہوون دا احساس وی پنگریا ہووے۔ دُوئے بنے گوگیرے دی جیل۔ گورے کیتی کرتی تے پانی پھیر چھڈیا۔ ہک اجیہا آزاد بندہ جیس ساری حیاتی منکھتا تے بندیائی کان واری ہووے اوہنوں ایہہ گل کدوں وارا کھاندی ہا۔ اوہناں دے اچیت وچ دیسی بندے تے دیسی راج دی سوجھ ای ہا جیس پاروں اوہناں گورے دیاں نینہاں کھڈالن کان 21 ستمبر 1857ء نُوں اپنی جان دا نذرانہ پیش کیتا تے آون والیاں پیڑھیاں نُوں انکھی جیون دا ول سکھایا۔

(3)

پندرھویں صدی عیسوی وچ لہندی مُلکاں پرتگال، سپین، فرانس، برطانیہ،

نیدرلینڈ، بلجیم، جرمنی تے اٹلی نے اڈو اڈ پجاں نال امریکا، آسٹریلیا، افریقہ تے ایشیا دے براعظماں ول ودھنا شروع کیتا تے پنج سو ورھیاں وِچ ای ایہناں دے چوکھے رقبے اُتے مَل مارلئی۔1940ء توں 1980ء تیکر دے سمے وچ 80 دے لگ بھگ ملکاں غلامی دا جُولا لاہ کے پاسے ماریا۔(39) آزادیاں مگروں وی ایہناں دے ہتھوں ٹُھوٹھا نہ چُھٹا تے لہندے دے تھاپڑے بناں اگانہہ پیر پٹّن جوگے نہ رہے۔ غلامی دا زہر نس نس وِچ دھاون پِچھے لہندی قوماں دا چَلتر اپنیاں بولیاں راہیں راج، تعلیم دی بولی بدلن، من مرضی دے اُلیکے قانون، ٹیکنالوجی دِیاں'برکتاں'، ہالے دا ریکارڈ، گھاڑواں اُتے پکڑ، تاریخ نُوں بجی کرن، دیسی وسیباں اُتے یورپی چالے دی دب ورگے کئی ہور وسباں راہیں اجیہا مُہاندرا اُگھاڑیا، جیہڑا اصل ہوند وِچ انج دا نہ۔

سیانیاں دا اکھان ہے علم طاقت ہے تے ہمتال ایہہ رچھ اپنی من مرضی نال ورتیندے ہن۔ گورے دی لکھت اسانوں پچھڑیا ہویا دسدی ہے۔ اوہدے وچار موجب اسیں اجے تاریخ دے مُڈھلے سمے وِچ ساہ لے رہے آں تے ویلے دی ٹور توں بہوں پچھانہہ آں۔ اوہنے اساڈے 'بھلے' کان سائنس، ٹیکنالوجی، ترقی، نویں روشنی، جدیدیت، جمہوریت، بُدھی وانی، دُنیا نُوں بدلن دا اُلیل، آزادی، مساوات، جگیائی تے خورے کیہ کُجھ لیا کے اسانوں بندیائی ساہویں لیا بہاون دا آہر کیتا ہویا ہے۔ ایہناں 'بھلیاں' دے اوہلے وچ ای پینترے بازی لُکی ہوئی ہے جیہنے اجے وی اسانوں ساویاں نہیں ہوون دِتا۔ ایس گُجھ دِیاں تنداں چُھڑائیاں ای اسیں پیریں بنھے سنگل دا بھیت پا سکنے آں۔ ایہناں پینتڑیاں وِچوں ہِک تاریخ نُوں بج لاون ہے۔ تاریخ نِرا بندے دا کل نہیں اج وی ہے۔ ایہہ اج بھاویں کل تے ای اُسریا ہویا ہووے۔ جیہناں وسیباں وچ کل تے اج وِچ کوئی لما چوڑا فرق نہ پیا ہووے اوتھے ایہدی ویاکھیا دی لوڑ گھنی ہوندی ہے۔ تاریخ دے اپنے ہِت وچ اپنی کُھل ہوندی ہے کہ ایہہ

رتجھاں نال نویں ویاکھیا دی اُنگل نپ لیندی ہے۔

برعظیم وِچ لڑی جان والی جنگ آزادی 1857ء دی تاریخ گورے دی مرضی دی ویتر ہے۔ جنگ دی سو ورھیالی گنڈھ تے وت ڈیڑھ سو ورھیالی گنڈھ سمے دیسی سوجھواناں گورے دے پینتڑیاں دے پڑتنے پاڑے ہن۔ ایس وت وچارن دے عمل وِچ کُجھ سُچے تے گُنی لہندی مورخ وی آ رلے ہن۔ اوہناں تاریخ کاری دے کھوٹ، گورے دے دھروہ تے اوہدے گُجھے لابھاں توں گُھنڈ لاہیا ہے۔ منکھ والی گل ایہہ وے کہ اجے پنجاب دے تاریخ کاراں وِچ ایہناں سوالاں نُوں پڑتالن تے نیجھ نال ویکھن دی پرت نہیں پئی۔ اوہنے پنجاب دا اوہو مہاندرا وکھایا ہے جیہڑا اوہنوں وارا کھاندا ہا۔ ایہدی مورت اصل وچ کیہ ہا ایدھروں اوہ چلترائی نال مُونہہ موڑ لیندا ہے۔ اوہدی لِکھت اپنے لابھاں نوں ای مُکھ رکھدی ہے۔ ایہناں لابھاں دی تہہ وچ ای تاں اساڈی سنجاپ دا سوال ہے جیہنوں اوس بجی کر وکھایا ہے۔ ایتھے اسیں گوگیرے دی گوریلا جنگ تے مُڈھلے سمے دِیاں انگریزی لِکھتاں دے دُبھیڑاں بارے وچار پیش کردے آں۔

کمپنی راج سمے گوگیرا ضلعے دا صدر مقام ہا تے وت ایہدی تھاویں منٹگمری (ساہیوال) ضلع بنایا گیا۔ ایس گوریلا جنگ وِچ اجو کے ضلعے ننکانہ، فیصل آباد، ٹوبہ ٹیک سنگھ، اوکاڑا، ساہیوال تے پاکپتن دے کُجھ قبیلیاں سِیر پایا۔ باریں دی ونڈ کریئے تاں ساندل بار، نیلی بار تے گنجی بار دِیاں جُوہاں وِچ ایہہ جنگ لڑی گئی۔ سورمیاں کمالیے، چیچہ وطنی تے ہڑپہ اُتے قبضہ کر لیا ہا۔ ایس جنگ دا گھیرا سُنگڑاون وِچ تریئیں دِھراں دِیاں لکھتاں ذکر یوگ ہن۔ گورا اپنے ورودھی نابراں دے انکڑے گھٹا کے تے اوہناں دے بارے ہوچھی زبان ورت کے پردہ پاوندا ہے۔ ایہہ گل کائی لُکی چُھپی نہیں کہ لاکڑی اپنی ناکامی نُوں کجن کان انکڑے چُھٹیاں لیندے ہن۔ بھاویں امریکا دی سرکار

ہووے یاں تیجی دُنیا دی خلقت دیاں اکھیں اُتے پٹی بنھن دا چالا ہبدائیں ہکو جیہا ہوندا ہے۔ دُوئی دِھر اوہناں سوجھواناں دی ہے جو کمپنی دی جِت پنجاب دے سِر مڑھدے ہن۔ گورے دے راج سمے برِعظیم وِچ 500 ریاستاں ہان۔(40) ایہناں دی واگ ڈور دیسی راجیاں دے ہتھیں ہا، پر تھاپڑا تاں گورے دا ای ہا۔ اِنج برِعظیم دے تریہاں اُتے گورے دا سدھا راج نہ۔ ایہہ ریاستاں وی لوک لہراں دا گل گھُٹن وِچ گورے دا سنگ نبھاوندیاں رہیاں۔ بھاویں دِلی دی بھاجڑ ویلے راجیاں تے دُوئے صوبیاں دی فوج وی کمپنی دی بانہہ بیلی ہا، پر اوہناں نوں 'وفادار پنجاب' توں اگے پچھے کُجھ نہیں نظریندا۔ تریئی دھر پنجابی دے بُدھی مان باوَاں دی ہے۔ کمپنی راج توں ہُن تیکر ضلعیاں دی ادلا بدلی ہوندی رہی ہے تے کئیں نویں ضلعے بن چکے ہن۔ ظاہر ہے ''میوٹنی ریکارڈز: رپورٹس''، ''میوٹنی ریکارڈز: کوریس پنڈینس'' تے ''ڈسٹرکٹ گزٹیرز'' وِچ آزادی مگروں بنیاں ضلعیاں دا ویروا نہیں آوندا۔ ایہناں جیون جوگیاں دی پنجاب دی باریں تے ضلعیاں دی حد بندی بارے انگریزی لکھت دی ای کھٹی کمائی ہوندی ہے۔ ایہہ اٹھے سٹھے نال گوریلا جنگ وِچ اپنی مرضی دِیاں باریں پا لیندے ہن تے 'بادشاہی' ورتارے پاروں کئیاں ضلعیاں دی چھُٹی کروا دیندے ہن۔ ایہناں دا 'بار گیان' سِر متھے اُتے پر ہین تاں ایہہ وی کوڈِیاں گھٹے گھت چھڈیندے۔

1857ء دی جنگ آزادی بارے گورے دِیاں لکھیاں تاریخاں وِچ دھاڑوی دا نقطہ نظر وکھالی دیندا ہے۔ گورے دا برِعظیم وِچ راج پکیریاں ہوون مگروں اوہدیاں لکھیاں تاریخاں دا مہاندرا ہور وٹیج ویندا ہے۔ گوگیرے دی جنگ بارے مُڈھلیاں سرکاری چٹھی پتر دِیاں جوڑیاں کتاباں تے گورے افسراں دِیاں یادداشتاں دی تہہ وِچ سچ دی بھنک وی پے ویندی ہے۔ اگلیاں ایہہ چٹھیاں وی چھانگ کے چھاپیاں ہوسن۔ وت وی جدوں سر پیندی ہے تاں اُبڑواہے سچ نکل ہی آوندا ہے۔

کیو۔ براؤن دے وچار ویکھو:

"......but with the utmost caution, for drums were heard beating in all parts of the adjoining jungle, and spies reported large gatherings there, varying from 3000 to 5000, but the grass was so high and thick that not a man could be seen." (41)

ایہہ گوریلا جنگ چھ ضلعیاں تیکر کھلری ہوئی ہا تے ہو سکدا ہے کہ کیو۔ براؤن سورمیاں دی ہِک ڈھانی دی گل کر رہیا ہووے، جیہناں نال اوہدا واہ پیا۔ چیف کمشنر پنجاب دے سیکرٹری برانڈرتھ نے سیکرٹری گورنمنٹ آف انڈیا (فارن ڈیپارٹمنٹ) نُوں 3 اکتوبر 1857ء نُوں ہِک چٹھی وِچ لِکھیا:

"These clans can muster some 20 to 30,000 men, and occupy a tract of country in the Googaira District of full 40 to 50 miles in breadth, and from 70 to 80 in length. They have few villages, and generally reside in temporary grass huts, which are constructed in such localities as afford the best pasturage and water for their numerous herds of cattle. They are known under the domination of Khurruls, Khattias, Wattoos, Fatwanas, and other names, and are of Jat lineage." (42)

پنجاب دے چیف کمشنر دے سیکرٹری رچرڈ ٹمپل گورنمنٹ آف انڈیا دے سیکرٹری نُوں بغاوت دی کارروائی وِچ دسیا ہے:

"On the very evening of the memorable 14th of September (the assault of Delhi) a Mahomedan official of the postal department arrived at Lahore from Googaira, came before

the Chief Commissioner, and reported, with a somewhat malicious twinkle of the eye, that all the wild and predatory tribes inhabiting the jungly country between Lahore and Mooltan had risen. In reply to a question, he further informed the Chief Commissioner that the numbers of the insurgents ammounted to exactly 125,000 men."(43)

سوا لکھ بندے دا سُن کے 'انگریز بہادر' دا تراہ نِکل گیا ہے۔ اِنج دی صورت وِچ ای تاں چِتّو دا پتہ لگ ویندا ہے۔ سوا لکھ دا انکڑا جھٹ دا جھٹ جھلن تاں ہور گل ہے پر اوہدے اچیت وِچ بیٹھا ہویا بھولکھت وِچ وی آ ویندا ہے۔ اوہ خابرونُوں دوکھی تے خبیث لکھدا ہے۔ بھاویں دیسی سورمیاں کول پرانے روایتی ہتھیار ہائن تے ایہہ کسبی فوجی وی ناہن، پر ایہناں 'دو چونہہ' قبیلیاں اُتے فوجاں چاڑھن دی کیہ لوڑ پئی ہا؟ ایہناں رجمنٹاں تے پلٹنیں دا ویروا ''میوٹنی ریکارڈز: رپورٹس'' دے صفحے صفحے اُتے کھلریا ہویا ہے۔ دِلی دی بھاجڑ مگروں فوجاں دا رُخ باریں ول ہو گیا۔ گورے ظلماں دی انت کر چھڈی، پر سورمے ڈولے نہیں۔ زبانی روایتاں موجب جدوں اوہنے بار دِیاں سوانیاں نپنیاں شروع کیتیاں تاں سورمے ایس نکوہی توں چلدیاں پیش ہو گئے۔

راء احمد خان کھرل ہوریں باریں وِچ 1857ء دی جنگ آزادی دے آہری ہان۔ اوہناں بار واسیاں دے اکٹھ کیتے تے گورے دیاں دیس پنجاب چوں جڑھاں پٹّن دا متا پکایا۔ گورے دی لکھت وچ کھرل، وٹو، فتیانا تے کاٹھیا قبیلے دا باہلا ویروا آوندا ہے جیس توں ایہہ بُھلیکھا پین لگ پیندا ہے کہ ایہے قبیلے ای گورے اگے نابر ہوئے ہان۔ ایہناں قبیلیاں دے سرداراں دا گوریلا جنگ وچ موہریاں آلا کردار ہا۔ اودوں بار دیاں جوہاں قبیلیاں دے ناں نال ای سنجاپدیاں ہان، پر ہُن ایہہ جوہاں چھیاں ضلعیاں وِچ ونڈیاں گئیاں ہن۔ انج اساڈے 'تاریخ نویساں' وی گورے دی لیہے

ٹُر دیاں گل گولی نہیں۔ ایہناں قبیلیاں وِچوں لکھیرے، بدوزئی، نگڑیال، گردیزی، آرائیں، ملتان دے مخدوم، نکئی، بیدی تے ارُوڑے سر کڈھویں غدار ہائن۔ نالے احمد خان دا اُپیریاں وِچوں وی کجھ گھراں ساتھ نہ دِتا، پر غداری وی نہ کیتی۔ ایس وسیبے دے میراثی، ماچھی، پرہائیں، لوہار، کمھار، ملاح، اگواہی، بگھیلے، ترہانے، مرجانے، مُردانے، پنڈی شیخ موسیٰ دے قریشی، لُونے، بار، بھدرُو، ویہنی وال، ساہمل، جنجوعے، جج تے بار دے دُوئے قبیلے سورمیاں دے موڈھے نال موڈھا جوڑ کے کھلوتے رہے۔ گوریلا جنگ وچ بار واسیاں کول بھاویں بہوں گھٹ بندوقاں ہائن، پر چنگے نشانچی ہوون پاروں ایہہ ماچھیاں نُوں ای نیائیاں ہوئیاں ہانیں۔ خوشحال ماچھی دی سورم گتی بھلا کیہنوں وِسری ہوئی ہے۔ گورے دے راج توں پہلاں ایہہ منیا پرمنیا سچ ہا کہ ہتھیار لوہار گھڑیندے ہان اتے ماچھی تے نائی ہتھیارُو ہائن۔ راج دے نابراں نظام لوہار تے جبرو نائی دا اج وی پنجابیاں دے مناں وِچ آدر ہے۔ گورے اوَدھ وچ وچلے میل نوں تھاپڑیا پر آزادی دی جنگ سمے اوہ نابر ہو کھلا۔ اوتھوں ای اوس ایہہ سِٹا کڈھیا کہ اُتلے میل نُوں تھاپڑی آوَ تے تھلویاں نُوں اوہناں دے حال تے چھڈ دیئو۔ اوہدے راج وچ ای زمین نُوں نجی ملکیت بنایا گیا۔ ہولی ہولی زمین دی مالکی تے بے مالکی والے قبیلیاں وِچ میل بندی دا پاڑ ودھدا گیا۔ ایہہ سچ ہے کہ بے ملوما جیہا پاڑ انگریزی راج توں پہلاں وی ہا، پر اودوں کسی قبیلے نُوں مدھول کے لگھ جاون دا کسے وِچ جیرا ای نہ۔ ایہہ سارے رل کے ای وسیبا بندے ہائن۔

گوگیرے دی باقاعدہ گوریلا جنگ بدرو وِچ شروع ہوئی ہا جدوں راء احمد خان ہوراں ہاٹھیں لڑائیاں۔ بدرو وچ دریا بھری کے وگدِن۔ پھاٹاں وِچ وی پانی کھلوتا ہوندا ہے۔ ہٹھاڑی دریا ٹھلن جاندِن تے بیلے دے گھاتی ہن۔ منتاریاں کان راوی روک ہے۔ ایس سمے بیڑی دا ملاح ای وسیلہ ہے۔ ہُن نابراں کان دریا قدرتی

قلعہ ہے۔ فریدا واہد، ملنگ آلا پتن تے ماڑی آلے پتن دے ملاح سورمیاں دا سنگ ہن۔ ایہہ اپنیاں نُوں کدھی اپڑاون کان تیار بیٹھے ہن پر گورے دے بانہہ بیلیاں نُوں نہیں۔ انج گوریلا کارروائیاں دی کامیابی دا یک وڈا بھیت ملاح وی ہان:

"At daybreak I received a note from Mr. L Berkeley informing me that he had not succeeded in intercepting Uhmud, Khurral; that the boat in which the latter had crossed had been moored in a creek on the opposite side beyond the reach of musketry; and that the chowkeedar in charge of it had declared that he had received strict orders not to let the boat return, an order he was determined to obey, as Uhmud, Khurral, had become king of the country." (44)

جیل دا داروغہ نمانا جی ہے۔ اوہنوں کمپنی کول نوکری لبھ ویندی ہے۔ اوہ بالاں دا پیٹ پالن کان نوکر تاں تھیندا ہے پر اوہدی مت اپٹھی نہیں ہوندی۔ راء احمد خان ہوریں 20جون 1857ء نُوں بار دے بے دوسیاں قیدیاں نُوں گوگیرے جیل وچ جا ملدے ہن۔ قیدیاں نُوں لوڑدیاں ماڑیاں موٹیاں شیواں وی دیندے ہن۔ جدوں گورے نُوں پتہ لگدا ہے تاں سختی داروغے تے آوندی ہے۔

"An investigation took place, which resulted in the dismissal of the Jail Darogah for neglect; and a circumstance was then elicited which at the time appeared insignificant, but to wihch subsequent events have led me to attach more importance. The Darogah had allowed Uhmud Khan, the chief of the Khurrals, to visit the jail without my knowledge,---a fact he then explained

that Uhmud Khan his religious father; that he had known him for many years; and that he had protected his faimily during former insurrections."(45)

دیسی قبیلیاں دیاں آپتی لڑائیاں تے دھاڑویاں نال جنگاں دا موہری پر ہائیں قبیلہ ہے۔ ایہہ قبیلہ بار دا ڈھولی ہے۔ بار واسیاں دا جنگ کرن دا نویکلا کسب ہا۔ ایہہ کسب پر ہائیں جاندا ہے۔ ڈھول دے کئی تال ہن جیہناں توں جوش جمدا ہے۔ کُجھ تال اجیہے وی ہن جیہناں نُوں قبیلے دا مرشد پسند کریندا ہے۔ انج اوہ تال لڑائیاں وِچ مرید سورمیاں کان فتح دا شادیانہ ہے۔ ساگھرو تے مارُو تاں جنگاں دی خاص نشانی بن گئے ہان۔ جیویں ساگھرو وجے تاں قبیلے دے جیاں تے جنگی جنوراں نوں وی پتہ لگ جاندا ہا کہ اساڈی دِھر دفاعی پوزیشن وچ ہے۔ انجیں وانگوں مارُو ویری اُتے ہلا کرن دا تال ہے۔ بار واسیاں کول بگل تاں ہوندے ناہن۔ ڈھول دا تال ای پینترا بدلن دا نشان ہا۔ جے پر ہائیں ای لیچ جاوے تاں جنگاں کاہدیاں ہونیاں ہن۔ گوگیرے دی گوریلا جنگ وچ پر ہائیاں دِیاں انملیاں قربانیاں ہن۔ جھاڑاں وچ گورے دی گولی ڈھول دی آواز تے آوندی ہا تے انج ایس قبیلے دے جی سبھ توں پہلاں دھرتی نُوں لہو دا نذرانہ دیندے۔ سورمیاں کئیں واری ایہہ چال وی چلی کہ ڈھولی ہِک تھاہرے کھلو کے ڈھول مریندے رہے تے اوہ دُوئے پاسوں جا کے گورے دِیاں پلٹنیں اُتے ہلا کر دیندے۔ گورا ڈھول دے کھڑک آلے پاسے گولیاں چلیندا تے ایس قبیلے دے جی جاندیاں بُجھدیاں ننگے نیتزے اُتے موت نُوں سینے نال لا لیندے۔ انج ایہہ 'دو چونہہ' آ گُو قبیلیاں دی جنگ نہ سگوں غداراں نُوں چھڈ کے باقی بار واسیاں ودھ کے نیوندر گھتی ہوئی ہے۔

گورا بار واسیاں نُوں چور، ڈاکو، ڈنگر چھڈن آلے، چھیڑو، جانگلی، وحشی، پچھڑے، پچھل سُونہے، ٹپری واس، پراچین، آد واسی، گھوہرو، اشانت، آپ ہُدرے،

موبھی تے بے مہارے ورگے مہنے مریندا ہے۔ اکھے ہزاراں سالاں دی تاریخی عمل دے دوران ایہناں دے پلے کُجھ نہیں پیا۔ ایہناں نوں نفعے گھاٹے دی سار نہیں۔ ایہناں نِرا گورے نوں ای نک نہیں کیتا سگوں پہلیاں حکومتاں وی ایہنا تھے راضی ناہن۔ ہُن ایہناں نُوں 'قانون' دی دب ہیٹھ سدھیاں کریسائیں۔ گورا ویری نُوں آدر یوگ نہیں سمجھدا۔ اوہ ورودھیاں نُوں بھنڈدا تے پِھٹکاردا ہے۔ اوہ پِھٹک بنیندیاں ہوچھی زبان ورتیندا ہے۔ ایس ہوچھ پُنے دیاں ونگیاں ویکھو:

"These tribes had been cattle-stealers and thieves from time immemorial; but being of no political importance, the Sikhs, after two unsuccessful attempts to conqure them, took only the precaution of having armed escorts when passing through the district, and allowed them to remain in almost undisturbed indulgence of their predatory propensities, especially as these rarely extended beyond their own immediate neighbours; thus they were generally left to settle their raids and their thefts, and to fight out their quarrels among themselves.....the predatory tastes of these tribes were now checked by laws vigorously enforced, involving punishment and restitution; and under the influence of these stringent measures, the road from Lahore to Mooltan had become as safe as any in Bengal." (46)

"The Chief of the Khurrul tribe, by name Ahmed Khan, was a traitor at heart; he had been in constant communication with the rebels of Delhi and Hansi, and (as he boasted) with the

king of Delhi himself." (47)

"Ahmad was a man above the average---bold and crafty." (48)

ایہناں 'چوراں ڈاکواں' نُوں کیہڑا لوبھ ہا جیہس پاروں ایہہ سراں تے کفن بنھ کے گورے دے مقابلے تے نکلے۔ اوہدی لکھت ایس گل دا ویروا نہیں کریندی۔ راء احمد خان ہوراں وج گج کے برکلے نُوں آکھیا ہا کہ اوہ بہادر شاہ ظفر نُوں اپنا بادشاہ مندا ہے تے ایس دھرتی اُتے گورے دی شاہی اوہنوں وارا نہیں کھاندی۔ایہہ گل برکلے اپنے آتلیاں نُوں اپڑائی وی ہا۔ برعظیم وِچ اوہدے خلاف جِنیاں قوماں نِکلیاں اوہناں دی منگ اپنی دھرتی تے اپنا راج ہا۔ وت بار واسی تاں بےشعورے نہ ہوئے سگوں اوہدے اگے نہ جُھکن والے سارے ای 'بےشعورے' ہن۔ انج راء احمد خان بارے ورتی شودھی لفظالی وچ ویری نُوں نرا آدرن آلا گیدی پُنا ہے سچ نہیں۔

گورے دا ہور چَلتر ویکھو اوہنے ''گزٹیرز آف دی چناب کالونی'' وِچ لکھیا ہے کہ 'جانگلی' تے ہور نکوہی دِیاں گلاں ایہناں دے بارے دوئیاں ضلعیاں توں آیاں (آبادکاراں) جوڑیاں ہوئیاں ہن۔ 1857ء دی جنگ آزادی سمے بار وِچ آبادکار کِدوں آ گئے؟ جدوں گورے لہندی پنجاب وچ کُھلے رقبے تے کن آلی بھوئیں ویکھی تاں اوس نُوں پُھرنا پُھریا کہ ایہناں نُوں نہراں دے پانی راہیں آباد کیتا ونجے تاں ہِک مامْلا ودھسی دوآ ایتھوں دِیاں جنساں ولایت گھلسائیں۔ وت وارے نیارے ہو ویسن۔ وپار دے سُفنے نوں توڑ چاڑھن کان اوس باہلی آبادی آلے ضلعیاں دے واسِیاں نُوں بار وِچ لیا بہایا۔ ایتھوں دِیاں جنساں اکٹھیاں کرن کان مَنڈِیاں بنیاں۔ مَنڈِیاں دے راکھے جمے۔ ایہناں مَنڈِیاں چوں جنساں ریل راہیں بندرگاہواں تیکر اپڑیاں۔ ولایت دے مشینی ٹھپے دا مال مُڑ ہٹ کے اسانوں ویچیا۔ اِنج بُھکھ تے غلامی نُوں دوہر لگی۔ ایہہ سچ ہے کہ لابھومیل دے مُونہاں وچ مالکاں دی جیبھ ہوندی

ہے تے اوہناں نُوں اپنے لوبھ توں اگانہہ کُجھ نہیں نظریندا۔ وت 'زمانہ سازی' دی کھیڈ وی رج کھیڈ یوی، پر نابری بارے سرکاری چٹھیاں دی بولی والی گل ڈھیر اگدوں دی ہے۔

گورا دیسی سورمیاں دی کئیں ڈھنگاں نال پھٹک بنیندا ہے۔ اوہ ایہناں دی مسلمانی نُوں وی پُندا ہے۔ 1857ء دی جنگ کفر اسلام دی جنگ نہ۔ آزادی کان جاناں وارن والے سارے مذہباں دے ہان۔ انگریز دے بانہہ بیلیاں وِچ وی اِنج دی کائی ونڈ نہ۔ بہادر شاہ ظفر دی اجے تیکر علامتی حیثیت تاں ہا۔ جتھاں وی سُچیت جِیاں اوہدا راج مُکن دا سُنیا اوہناں نُوں سیک تاں آونا ہا۔ دُوئے بنے گورے دی شاہی بنُو ہا۔ بھلا ہِک انکھی جی کیہڑی دِھر آل کھلوسی؟ کیو۔براؤن ایس گل دا وی توا لیندا ہے۔

> "In the district around were numerous Mohammedan tribes of Jut origin, at present degenerated into cattle-feeders and cattle-stealers, who nevertheless retaind somewhat of their ancestral love of war and plunder; hundreds and thousands of whom wanted only the opportunity and encouragement to spring up armed--for though nominally disarmed, what Punjabee does not know where to lay hands on his weapon in time of need?---and at the first sound of the war--cry, "Deen! Deen!" (religion), in Moslem fanaticism, they would have made Mooltan their rallying-point." (49)

کیو۔براؤن ایسے لکھت وچ پنجاب اُتے اپنی جِت دے سوہلے گاوندیاں لِکھدا ہے:

"Nor was it only, or indeed chiefly, in concurrence with the brigadier that the Judicial Commissoner distinguished himself: the mantle of Sir John Lawrence rested indeed for the time on one worthy to take his place--one whose every act bore testimony to his English energy and his Christian courage."(50)

جے دین تے مذہب پچھڑی سوچ دا ای سِٹا ہوندا ہے تاں وت 'کرسچین کریج' کدوں آ گئی؟ گورا اپنا سودا ویچن تے ایتھوں دِیاں دولتاں اکٹھیاں کرن کان مُونہہ اُتے لبرل ازم تے سیکولر ازم دا مکھوٹا چاڑھ لیندا ہے، پر برعظیم وچ اوس ایہہ وچار دھارا دُپھیڑاں نال ورتائی ہے۔ پنجاب وچ اوس مذہبی لہراں نُوں آپوں تھاپڑیا تے اِنج ان لِکھی پالیسی' لڑاوَ تے حکومت کروٗ راہیں بندے نال بندہ نہ چھڈیا۔ انگلستان تے کالونیاں وچ ایہہ سُوجھ سگویں نسردی نہیں دِسدی۔ یورپی قوماں جیہناں مُلکاں اُتے ای مَل ماری ہا اوتھے عیسائی مذہب دی وڈی گنتی ای نہیں دِسدی سگوں کُجھ مُلکاں دی تاں پچھان ای عیسائیت بن گئی ہے۔ اِنج گورا مذہب نوں وی پینتڑے دے طور تے ای ورتدا ہے۔

گورے دی لکھت 'وفاداری' تے 'غداری' دوالے گُھمدی ہے۔ وفادار اوہ ہوندا ہے جیہڑا مالک دی مرضی اگے دھون سٹ دیوے تے غدار اوہ جیہڑا جُولے چوں سِر چھکا جاوے۔ ایتھے ہِک ہاسے دی گل ویکھو۔ پنجاب وِچ وٹواں دی جدی جوہ نیلی ہے۔نیلی دے وٹواں تے راوی دے پیروکیاں دا صدیاں پُرانا سانگا ہا۔ ایسے سانگے پاروں وٹو قبیلے دے کُجھ جیاں راوی تے وسیرا کر لیا۔ ہُن گوریلا جنگ وچ نیلی دے وٹواں دا کوئی سیر نہ۔گورے ایس چالے تے ایہناں نُوں شابش وی دِتی ہے۔ راوی دے وٹو بابے احمد خان دے مجیجی ہان۔ اوہ وی ایہناں نُوں پکی ڈھیری جاندے ہان۔ ایہہ موہرلیاں صفاں وِچ کھلو کے گورے دے خلاف لڑے۔اوہ راوی دے وٹواں

بارے ''گزٹیرز منٹگمری ڈسٹرکٹ'' وِچ لِکھدا ہے:

"There is very little to choose between the two tribes on the Ravi. There the Wattus rose in 1857, and are still addicted to cattle thieving."(51)

نیلی دے وٹّواں بارے ایسے ''گزٹیرز'' دے وچار ویکھو:

"The Wattus pride themselves on their politeness and hospitality. They are of only moderate industry, profuse in expenditure on special occasions, indifferent to eduction and exceedingly fond of cattle."(52)

ایہہ ہِکّے قبیلے دے جی ہن۔ راوی دے وٹّو نابر ہن تے نیلی دے وفادار۔ دوویں قبیلے مجھتے ہن تے ایہہ ایہناں دی پچھان اج وی ہے۔ گورا نابراں نُوں عادی چورِ آہدا ہے تے وفاداراں نُوں پروہن چار تے ساؤ۔ ایہہ پروہن چاری تے ساؤ پُنے دا پھّمن وفاداری پاروں لگا ہے تے عادی چور دی کالک نابری پاروں۔ گورے دی تاریخ کاری دا ایہو سچا ہے کہ اوہ نابراں دا مہاندرا مدھول کے وکھیندا ہے تے وفاداراں نُوں پلوسی آوندا ہے۔ ایسے عینک نال اوہ نابری دی پوری رِیت نُوں ویہدا ہے۔

اوہ برِّعظیم اُتے راج کرنا اپنا حق سمجھی بیٹھا ہے تے اپنے آپ نُوں مالک سمجھدا ہے۔ اوہدیاں لکھتاں دی ہِک ہِک سطر توں ایس احساس دا ہُنگارا بھرِیندا ہے۔ اوہ وڈے چلتر نال دُوئیاں قوماں دی خودمختاری، آزادی، جیون دے حقاں تے پرائے دھن اُتے مل مارن ورگے سوالاں توں ولا کے لگھ ویندا ہے۔ اوس بار واسِیاں نُوں ونو ون دے مہنے مارے ہن اکھے ایہناں نُوں نفعے گھاٹے دا پتہ ای نہیں۔ اوہ ہِک گلوں سچا وی ہے کہ اوس برِّعظیم وِچ نابری دے جیہڑے روپ ویکھے ہان، ایہہ نابری اوہناں توں اچرج ہا۔ ایتھے چربی والے کارتوساں توں بھرشٹ ہون ورگا بھیت کوئی نہ۔ ایتھے

کسبی فوجی وی کوئی ناہن جیہڑے اُچے عہدیاں تے ودھ تنخواہاں دی منگ پوری نہ ہوون پاروں ویہر کھلوتے ہوون۔ ایتھے سجری ریاست وی کائی نہ ٹُٹی ہوئی جوں خلقت اپنے راجے دے الٹھے پھٹاں اُتے پھاہ رکھن کان نکل پئی ہووے۔ایہناں نُوں راجا، مہاراجا بناون دا لارا وی کسے نہ لایا ہویا۔ گورا بھاویں کن ولا کے پھڑدا ہے پر وت وی ایہہ گل مندا ہے کہ ایہناں پچھلے بادشاہاں نُوں وی نہ منیا۔ وچلی گل دھاڑوی نُوں نہ مننا تے اپنی دھرتی دے تقدس کان سوا لکھ بندے دے نکل آون آلی سُوجھ ای اوس کان مارُو ہے۔ ایسے سُوجھ دا پھٹّا مارن کان ای تاں اوہ ہوچھی بولی دے اوہلے وِچ تاریخ بجی کریندا ہے۔

(4)

ہتھلیاں کہانیاں پنجاب اُتے یورپی دھاڑویاں یونانیاں تے انگریزاں دے ہلیاں بارے ہن۔ پنجاب اُتے چِراں تیکر بدیسی راج رہے ہن تے دھاڑوی اپنیاں بولیاں نوں ای راج بولی دا درجہ دیندے رہے ہن۔ اوہناں دیاں بولیاں وچ اُگھڑیا اساڈا مُہاندرا اوہو ہے جیویں بدیسیاں نوں وارا کھاندا ہے۔ ایہناں دیاں لکھتاں وچوں غلامی دی اگ وچ دُھکھن والیاں دی دُھوکھ ہی نہیں پیندی۔ انکڑیاں دے گُجھے سُوجھوان بھاویں ایس سچ توں نک وٹدے ہن پر جیون دا کھلار جیویں لوک ادب وچ آوندا ہے ریتل تاریخاں ایس توں وانجھیاں ہن۔ لوک ادب فن ہوندیاں وی کسے ہِکلے جی دی مَل نہیں ہوندا۔ ایہدا سبھ توں ترکڑا کنڈا تاں آپ لوکائی ہوندی ہے۔ جیہڑی سُوجھ دیس واسیاں دے کُل اچیت دا حصہ ہووے، اگلی پیڑھی اوسے دی انگل پھڑدی ہے۔ دھاڑوی لکھت تے لوک ادب دو اڈو اڈ جہان ہن۔ راج بولیاں وچ انجیہے پینتڑے ورتیندے ہن کہ غلاماں وچوں کوئی کنھی اُتانہہ کر سکن دی ای نہ سوچے۔لوک ادب دوجے جیون وسباں دے نال انکھیاں دے چج چالے نوں وی نکھاردا ہے، جیہڑے

دھاڑویاں اگے ہکاں ڈاہ کے دھرتی دے تقدس دا بھرم رکھدے ہن۔ راجا پورس نرا بہادر نہیں سگوں اخلاقی سطح اُتے وی سکندر مقدونی نالوں وڈا سُورما ہے۔ راء احمد خان دیسی بندے تے دیسی راج دی سُوجھ کان جان وار دیندا ہے۔ مراد فتیانا لابھواں دی بینتی نوں تج کے گورے اگے جھُکن والی سُوجھ نوں بھنڈدا ہے۔ جگدے خان کھرل پہلی وڈی لام سمے بھرتی دیون توں نابر ہوندا ہے تاں گورے دے دُھتکارے جی جیہناں نوں اوہ 'جرائم پیشہ قبیلے' آہدا ہے، اوہدی لُوہ لیندے ہن۔ لاماں لواون والا وڈا مجرم گورا پکھی واساں نوں جھامریوں پھدھ کے دِھنگی بھرتی نہیں کر سکدا۔ جدوں ایہہ سورمے پڑاں وچ نتردے تاں لوکائی ایہناں دے موڈھے نال موڈھا جوڑ کے کھلوندی۔ مگروں آون والیاں پیڑھیاں ایہناں دیاں کہانیاں کریندیاں تے چنگے وسباں دے گاون بنیندیاں۔ اوڑک جیون دا ایہہ چالا ای کیوں اساڈے کتھیاں دے چیتے وچ رہ جاندا ہے؟ اصل وچ جیون دے ایسے رنگ نوں ای تاں لوکائی ماندی ہے۔

حوالے / حاشیے

1 Buddha Prakash, History of Poros (Patiala: Punjabi University, 1967) 38.

2 سعید بھُٹا، ''راجا پورس''، راوی، 80 (1993ء): 76-266۔

3 سعید بھُٹا، کمال کہانی (لہور: سانجھ، 2006ء) 22۔

4 سعید بھُٹا، کمال کہانی 40۔

5 Arrian, Arrian's History of Alexander's Expedition Trans. Mr Rooke. vol.2 (London: R Lea; J Nunn; Lackingtion, Allen And co, 1814) 7.

6 Arrian 27.

7 سعید بھُٹا، کمال کہانی 46۔

8 J.W.M` Crindle, ed. The Invasion of India By Alexander The Great (London: Methuen & co, 1969) 236.

9 E.A. Wallis Budge, Trans, The Life And Exploits of Alexander The Great Being A series of Ethopic Texts, vol.2 (London: C.J. Caly and sons, 1896) 121.

10 سعید بھُٹا، کمال کہانی 29۔

11 Paul Weinfield, "The Islamic Alexander A Religious And Politcal Theme in Arabic And Persian Literature," diss., Columbia

U, 2008, 61.

12 سعید بھٹا، کمال کہانی 31۔

13 Weinfield 61.

14 فردوسی، شاہنامہ فردوسی، جلد سوم (تہران: انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، 1370ش) 1366۔

15 Prakash 20.

16 N. Gopala Pillai, "Skanda: The Alexander Romance in India," Proceedings of the All India Oriental Conference, vol IX (Trivandrum: Government Press, 1937) 955-97.

<http://murugan.org/research/gopalapillai.htm>

17 M` Crindle 4.

18 سعید بھٹا، کمال کہانی 42۔

19 سعید بھٹا، کمال کہانی 44۔

20 Weinfield 31.

21 Sant Singh Sekhon, Kartar Singh Duggal, A History of Punjabi Literature (New Delhi: Sahitya Akademi, 1992)27.

22 سعید بُھٹا، ''مستی کھرل''، ترنجن، 2.4(2008ء): 92-91-

23 سعید بُھٹا، ''مستی کھرل''، 92۔

24 میاں بھما، ''امیر سنگھ دی وار''مملوکہ سعید بُھٹا۔

25 ''دی پنجاب چیفس'' صفحہ 233اُتے کنور سنگھ دا مرن ورھا 1780ء لکھیا ہویا ہے۔ بھگت سنگھ ہوراں ''اے ہسٹری آف دی سکھ مسلز''252-53 اُتے بوٹے شاہ دے حوالے نال لکھیا ہے کہ کنور سنگھ نوں امیر (مل دے) کھرل ماریا ہا جیہدے وِٹے وچ اوہدے بھرا وزیر سنگھ، امیر،مل دے نوں ماریا۔ وزیر سنگھ 1857ء دی جنگ آزادی دے غدار دھاڑا سنگھ دا دادا ہا تے امیر،مل دا راء احمد خان کھرل ہوراں دا دادا ہا۔لوک کہانیاں موجب راء امیر دے بھرا میر،مل دے کنور سنگھ راجا نُوں

قتل کیتا ہا۔ ویروے کان ویکھو۔(سعید بُھٹا، کمال کہانی، لہور: سانجھ، 2006ء) 170-157۔بُوٹے شاہ دا ایہہ وچار کہ کھرلاں دھوکھے نال راجا کنور سنگھ نُوں قتل کیتا ہا۔ لوک ادب ایہدا ہُنگارا نہیں بھریندا۔

26 Bhagat Singh, A History of THE SIKH MISALS (Patiala: Punjabi University, 1993)256.

27 سعید بُھٹا، ''احمد خان کھرل''، کتھی، ولی محمد قریشی، پنجم 2-7.1(2005ء): 64۔

28 سعید بُھٹا، ''احمد خان کھرل ا'' کتھی، خوشی میراثی، پنجم 6.6(2004ء): 55۔

29 اے۔ڈی اعجاز، کال بُلیندی (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1986ء) 116۔

30 سعید بُھٹا، ''احمد خان کھرل ا''،56۔

31 سعید بُھٹا، ''احمد خان کھرل ا''،57۔

32 Syed Muhammad Latif, History of The Punjab (Lahore: progressive Books, 1984)379.

33 Latif , 572.

34 Dr Bakhshish Singh Nijjar, Punjab Under the British Rule (1849-1947) vol. I (Lahore: Book Traders, n.d) 35.

35 Norman G. Barrier, The Punjab Alienation of Land Bill of 1900 (Durham: Duke University, 1966) 4.

36 Nijjar, 49.

37 Punjab Government, Mutiny Records: Reports Part II (Lahore: Punjab Government Press, 1911) 44.

38 Punjab Government, Mutiny Records: Reports part II 46.

39 Thomas Benjamin. "Preface."Encylopedia of Western Colonialism Since 1450, 2007 ed.

40 Barbara D. Metcalf, Thomas R.Metcalf, A Concise

History of India, (Cambridge: Cambridge University Press, 2005) 103.

41 Rev. J. Cave-Browne, The Pujnab And Delhi IN 1857, Part ii (London: William Blackwood And Sons, 1861) 206.

42 Punjab Government, Mutiny Records: Correspondence, Part ii (Lahore: Punjab Government Press, 1911) 83.

43 Punjab Government, Mutiny Records: Reports, Part ii (Lahore: Punjab Government Press, 1911) 358.

44 Punjab Government, Mutiny Records: Reports, Part ii 46.

45 Punjab Government, Mutiny Records: Reports, Part ii 43.

46 Cave-Browne, Part ii 202.

47 Cave-Browne, Part ii 203.

48 Punjab Government, Punjab District Gazetteers: Montgomery District, (Lahore: Punjab Government Printing,1933) 44.

49 Cave-Browne, Part i 122.

50 Cave-Browne, Part i 133.

51 Punjab Government, Punjab District Gazetteers: Montgomery District,95.

52 Punjab Government, Punjab District Gazetteers: Montgomery District, 95.

کہانی وار فرہنگ

راجا پورس:۔ گئن: گئے ہن۔ہفت اقلیم: ست ولایتیں، کُل دُنیا۔ مقدونیہ: یونان دی ہک ریاست، سکندر دی جدی ریاست۔ ٹکے تاریندا: ٹیکس ادا کردا۔ ہلکارے: ہرکارے، اہلکار۔ نہ دھی دے لیکھے نہ دھیہن دے لیکھے: (اکھان) کسے وی کم نہ آونا۔ چھوہ ہی نہ بھریندا: تک ای نہ پیندی۔ اپنے ہم پلہ ای ناہن سمجھدے۔ تروڑن: توڑن۔ کان: کارن۔ دیو بھرے: دینہہ اُبھرے، آون والا دن۔ ترُٹّے: ٹُٹّے، زوال دا شکار ہووے۔ کِنّیاں: غلاظت بھریاں۔ طوق: غلاماں دے گل وچ پایا وزنی کڑا تاں جو گردن اُپر نہ اُٹھا سکن۔ ڈھے پیا: ڈگ پیا۔ جمگھٹ: اتنی خلقت کہ وچوں نکلنا مشکل ہو جاوے۔ دَل: لشکر۔ پھادھویں: پھڑ کے مارن والے۔ بھنّا: نسیا۔ ایڈے: اینے۔ لیندوم: میں لیندا۔ سکسیں: توں کرسکیں گا۔ نیڑتا: قُربت۔ جِیندا: جیوندا۔ زبان جُو ہے: کیتا ہویا وعدہ۔ اجن: اجے تک۔ توئیں توئیں: کٹے ہوئے سروچوں خون نکلن دی آواز۔ ہوڑیا: روکیا۔ ساہ نہ کڈھیں: (مح) کسے نال گل نہ کریں۔ دھاوا: ہلا، حملہ۔ متھا مارنا: (مح) مقابلہ کرنا۔ اُڈدن: اُڈدے ہن۔ جتی ستی: جنسی تعلق نہ رکھن دی حالت، اپنی بیوی بناں کسے ہور نال جنسی تعلق نہ رکھن دی عادت۔ ڈِھل: دیر۔ دُوتی: دشمن۔ رنجانیا: رنج کر دتا۔ نجّ: نہ ای۔ آزاریاں: روگیاں، دُکھیاں۔ میلڑے: میلے توں۔ ویس: لباس۔ تکیس: ایس نوں تکے۔ سڑیس: ایس نوں ساڑے۔ وت: پھیر۔ ماڑی: دو منزلہ مکان۔ ٹُنیا پیا: بھریا پیا۔ لہی: مجبوری دی حالت وچ لہنا۔ ٹھاہندی نہیں: زیب نہیں دیندی۔ گھٹدی: بے عزتی۔ ہنوآں: داڑھاں۔ پھدّاں: پھد، جتھوں دند ڈگیا ہووے۔ اِڈّھوں: ایس

توں۔ پاہنوں تے یارا: اک رومانی کہانی دے دو پاتر۔ ایس کہانی دی ہیروئن پاہنوں تے یارا ہیرو ہے۔ سورہندی: پکاردی، یاد کردی۔ بیڑا ٹھِل جاوی: بیڑا تر جاوی، پیاریاں نوں دتی جان والی بددُعا۔ ڈانگھ: داغ۔ گاڈواں: واہی گڈن والے، گڈ ٹورن والے۔ اُٹھیندا: اُٹھدا۔ بھاہ: اگ۔ اریو: مُڈھوں نینہاں توں۔ گُھرل: مدھولے، کسے تنگ جگہ وچ کوئی ڈنڈا وغیرہ مارنا۔ پلاکی: جانور اُتے چھال مار کے بہنا۔ پھالا: پھل، ہل دے گُڑ اُتے لگا لوہا۔ بافندہ: جولاہا، بُنن والا۔ رنگریز: للاری، کپڑے رنگن والا۔ چرٹ: طنز۔ پھپھڑ: پھیپھڑا۔ کروان: کارواں اُٹھاں دا قافلہ۔ جیندے: جیوندے۔ لاگ: خوشی دے موقعے اُتے رشتہ داراں تے نوکراں لئی وسیب دا متھیا انعام۔ نولڑیا: نولڑیاں والا۔ یاقوت: قیمتی پتھر۔ ویہدا: ویکھدا۔ جھاگنا: پانی دے وچوں پیدل گزرنا۔ پگھر: پگھل۔ تس: پیاس، سِک۔ ہاڑا: ترلا، منت، عرض۔ وُڑھیاں: ویہہ پئیاں۔ بھیں: پرت، مُڑ۔ دیسیں: توں دیویں گا۔ کریسیں: توں کریں گا۔ مُکان دیونی: (مح) اپنے نقصان دا پچھوتا کرنا۔ نیہسے: اسیں نہیں۔ امدا: آوندا۔ دِتن: دتے ہن۔ ویہت: جہلم دریا۔ منگسیں: توں منگے گا۔ رڑی: رڑا، میدان، تباہ۔ کھبڑا: تلوار دی ہک قسم، ماڑی تلوار۔ بُھنے: بھرے۔ چھک: کھچ۔ سدیں: آکھیں۔ ورسی: طنزیہ مسکراہٹ۔ ڈکیندی: ڈکدی۔ بھیڑا: ماڑا۔ آئین: آئیاں ہن۔ دھرگیں: دھرگ، نوبت، نگارا۔ دھسکارے: دھس دی آواز، دھسک، رولا۔ رجواڑے: ریاستاں دے مالک راجے۔ جو: جیوں، جیویں۔ بھیریں: بھیر، وڈا نگارا جیہنوں کئی نگارچی رل کے وجیندے ہن۔ تُریاں: تُرماں، تُوتیاں۔ لِسکارے: لشکارے۔ دَلاں: لشکراں۔ مُہاوت: ہاتھی ٹورن والا۔ جھلارے: جھولے۔ کِت: کیویں۔ گھن: گھنیاں، بہتیاں۔ چہاڑدے: ہاتھیاں دیاں اُچیاں آوازاں۔ ہنکارے: ہنکن توں، گھوڑیاں دی آواز۔ غبارے: غبار، دھوڑ۔ گُٹھاں: پُنڈاں، کونے۔ شِست تھہراون: نشانہ بنھنا۔ گئین: گئیاں ہن۔ وُٹھن: وسن۔

بھیں: پرت۔ ویہدا: ویکھدا۔ ہاکر: اُچی واج، جوش بھری آواز۔ ڈِٹھن: ڈِٹھے ہن۔ وٹے: بدلے۔ رسائی: صلح۔ گنگو: ہلدی تے آملا رلا کے بنایا ہویا اک رنگ۔ڈِھیوے: مل جاوے، لبھے۔ ڈھیہا: ملیا۔ بہندین: بہندیاں ہن۔ بُندے: بار دیاں کنواریاں دا کنیں پاون والا زیور۔ چھتیاں: بار دی کُڑی دے گُت کرن توں پہلاں دے وال۔ تھہیاں: دتھیاں، تہہ دے اُتے تہہ۔ رِیجھ: سِک، چاہت۔ پرنائیں: ویاہویں۔ جھوٹن: جھوٹے لے رہیاں ہن، جھوٹدیاں ہن۔ لاہاں: رسیاں، پینگھ دے تندے۔ بیلانی: محبوبہ۔ آر: وانگ، طرح۔ ہام: میں سی۔ ہٹن پٹن: کوششاں۔ کجاک: بہادر۔

احمد خان کھرل(1):۔ الے: ولے۔ پھکیر: فقیر۔ کھاریوں لتھی: ویاہ ویلے نہاون والی لئیاں دی ٹوکری توں اُتری۔ ڈاچیاں: اونٹنیاں۔ کچابھو: کچا بھے ماردا ہویا۔ سدیندن: سددے نیں۔ لوا: سجرا، تازہ۔ اڑ بننا: مصیبت پینا، اوکڑ جمنی۔ اڑنکلنا: اوکڑ مُک جانی۔ بجار: بزار۔ اوہراں: ایدے۔ گوریا: کیریا، لکیا۔ مکا دیسائیں: معاملہ طے کر دیاں گے۔ ڈھکاں: ڈھکے ہوئے، باندھاں۔ کانڈیوال: تحصیل لالیاں، ضلع چنیوٹ وچ نسوآنیاں دا پنڈ۔ ویواہ: ویاہ۔ ہتیا: کوہنا، ذبح کرنا۔ ٹک لگنا: (مح) گل کسے پاسے لگنی، من منیندا فیصلہ ہونا۔ اکھوچڑاں: اُبھے دے وسنیکاں۔ پگڑے ول: سر اتے پگڑی بنھن والا، جواناں توں بڈھیاں تائیں۔ تنگ لے لیو: گھوڑیاں دیاں پیٹیاں چنگی طرح کس لیو۔ تریک: تاریخ۔ ڈالی: ٹوکری، پھلاں پھُلاں دی ٹوکری، نذرانہ، وڈھی۔ جدے: جیں پاسے۔ آپاں: اساں۔ جھٹی: چھٹی۔ مسدّی: متصدی، منشی، انچارج۔ ہَندا: باہمناں نوں مذہبی سیوا پاروں دتی روٹی۔ مسلمان مولویاں نوں وی رات دی روٹی اکٹھی کرن دا چسکا ایتھوں ای پیا۔ ہَندے دے اُلٹ مسلماناں دی ارواح اکھیندی ہے۔ چٹی: جرمانہ۔ ہجار: ہزار۔ پھدھا: پھڑا۔ ڈِھی: مل۔ ہائیں: سوانی دا مرد نوں مخاطب کرن، وے۔ اِتن: اتنے تائیں۔ چٹی گھتنی: (مح) جرمانہ کرنا۔ کیتن: کیتے ہن۔ اُتن: اُتے ہن۔

پیلی: پرلی۔ اولی: ایدھرلی۔ ٹھٹی بالا راجا: تحصیل لالیاں، ضلع چنیوٹ دا ہک پنڈ۔ کھرلاں دے مرشد حضرت اسماعیل دی اولاد ایس پنڈ وچ وی وسدی ہے۔ نِکی پھَر: اگلے پیراں اُتے سفید نشان، چِٹے ڈب۔ پَوَر دا: پیدا۔ ڈِھیندی: ملدی۔ کھنا: تلوار۔ پرناون: ویاہون۔ تھوں: توں۔ بُلارے: بولن توں، بولن دی آواز، آہریاں گلاں۔ جسیئیَ: جاسی آ۔ پر نیون: ویاہے جاون۔ میلکھ: خلقت، لوکائی۔ لموچڑ: لمے دے وسنیک۔ توڑا: بھاویں، ہورنہیں تاں۔ مُنج کرنا: (مح) تہس نہس کرنا، اُکا ای مُکا دینا۔ ہرے: ہارے۔ گلاں کھلیاں رہناں: (مح) کارنامے یاد رہندے ہن۔ نیہے: نہیں۔ پراہنے: پروہنے۔ چِکن: نساون۔ دھروڑ: نس، گھوڑے کھوتے نوں تیز نساونا۔ آریں: واریں۔ اجوڑے: جوڑدا اُلٹ، مخالف۔ کانہہ: سروٹ دی اک قسم۔ ببول: ککر۔ بدرو: بھادوں۔ چِلکن: چمکن۔ ہلکراں: ہاکراں۔ جج: قبیلے دا ناں۔ پوند: پہلاں۔ لوہے رکھ: لوہے دی حفاظت کر لین والا، باہمناں دا دتا تعویذ یاں رکھ جیہنے بنھیا ہویا ہووے ہا توہم موجب اوس تے لوہے دا اثر نہ ہوندا۔ تُپکاں: توپ توں، نکیاں توپاں۔ لاہماں: پاسیاں۔ وِکھیندا: وکھاوندا۔ ویہدے: ویکھدے۔ کرارے: سوادلے، چنگے۔ ڈاگ: مجھ۔ کرانی: دیسی عیسائی۔ پیشیں: ظہر۔ وجو: وضو۔ پھوگی: پھوگی میراثی جھامرے دا جم پل تے راء احمد خان دا جدی نوکر تے ہانی وی ہا۔ ایس کہانی وچ دتے ڈھولے اوسے دے ہن۔ سیدھیا: زور نال سدھیاں کرنا۔ تمر لنگ: امیر تیمور۔ جگتے: چُغطے۔ دَل: لشکر۔ ہائیں: ہاواں، ٹھنڈے ساہ۔ تُرنگ: گھوڑی۔ تُرنگی: بہت ساریاں گھوڑیاں۔ ورم: سوج، دُکھ۔ اگاہیں: اگانہہ توں، اگے ای۔ تُریاں: گھوڑیاں۔ پوند: پینڈے، پوندے۔ ڈیگ: راوی لاگے برساتی نالہ۔ صرپھا: صرفہ، بچت۔ ہاٹھ: لشکر۔ چلی: واہریاں لشکر دا نس پینا، چل پینا۔ پیدھا: پہنیا۔ رام کہانا: رام کہانی، لمیاں چوڑیاں گلاں، رام چندر جنی شہرت۔ سار: لوہا۔ ماہنُو کھاونا: بندے کھاونا۔ لیندے: نال ای، ٹھوہ، جھبدی۔ ولی داد سیالیں:

جھنگ دا تیرھواں سیال حاکم نواب ولی داد خان۔ پکھڑی: پکھی توں۔ اُگھلا: اُونگھلا۔ سارنگ: راء سارنگ کھرل وی احمد خان دے نال شہید ہویا ہا۔ پاہرُ و، پہرے دار۔ تارُو: بندیوں تار۔ گُروٹواں: تھانہ باہلک، تحصیل تاندلیانوالہ، ضلع فیصل آباد۔ نیت خیر: دُعا خیر، کوئی کم کرن توں پہلاں رل کے خدا اگے استحکامت دی دُعا کرنی۔ سنے: سمیت۔ ہکماڑھا: اکٹھا۔ رسائی: صلح۔ کھیر: دودھ۔ پوندا: پیندا۔ شیخ سائل: حضرت اسماعیل بخاری، اوہناں دا مزار چنیوٹ شہر وچ ہے۔ ترہانی مُہر: ترہانیاں دی جیھد ے اُتے مُہر لگی ہوندی، سیالاں دی ہک لڑھی ترہانے، ترہانے، فتیانے دا مُڈھ اکو ای اے۔ احمد خان کھرل (2):۔ راء صالح: راء احمد خان توں پہلاں اُپیرے کھرلاں دی پگ صالح، منج دے سر تے ہا۔ دروٹے:دوروٹا، دورہٹہ، دو جوگاں والا کھوہ، چتھاں دے چڑھدے کنڈھے تے کھرلاں دا پنڈ، دروٹا کھرلاں، تحصیل بھوانا، ضلع چنیوٹ۔ پگ سر تے ہوونا: قبیلے دا سردارہوونا۔ پگ دینا: قبیلے دا سردار مقرر کرناں۔ ایتاں: اتنے تک۔ سید آلا: سید والا، تحصیل تے ضلع ننکانا۔ اگدوں: پہلے توں ای، پہلاں ای۔ نادر شاہ قریشی: اٹھاراں سو ستونجا دی جنگ آزادی دا سورما، اوہناں نوں گورے کالے پانی دی سزا دتی ہا۔ چودھری جیوے خان آرائیں: اٹھاراں سو ستونجا دی جنگ آزادی دا غدار۔ مہر سنگھ: اٹھاراں سو ستونجا دی جنگ آزادی دے غدار دھاڑے سنگھ دا پیو۔ مٹی پلیت کرنا: (م ح) حدوں ودھ بے عزت کرنا۔ اِتن: اتنے نوں۔ اوہندے: اوہدے۔ ڈھکاں چھڑاونیاں: ڈھکیاں ہویاں نوں باہر کڈھنا، قیدی رِہا کراونے۔ کھڑک سنگھ: مہاراجا رنجیت سنگھ دا وڈا پُتر۔ شیر سنگھ: مہاراجا رنجیت سنگھ دا پُتر۔ دلیپ سنگھ: مہاراجا رنجیت سنگھ دا سبھ توں نکا پُتر۔ چِرکیاں: چِر نال، دیر نال۔ ایدے: ایس پاسے۔ اودے: اوس پاسے۔ ساندڑ بار: ساندل بار۔ نورے کی ڈل: تحصیل تے ضلع اوکاڑا۔ ہاٹھاں: ہاٹھ، لشکر۔ چاوا وٹو: اٹھاراں سو ستونجا دی جنگ آزادی سمے چاوے وٹو نوں جیل وڈھن دے

جرم وچ گوگیرے پھاہے لایا گیا۔ سرفراز: سرفراز کھرل اٹھاراں سو ستونجا دی جنگ آزادی دا غدار۔ بنیندن: بناوندے ہن۔ الے: ولے پاسے۔ پو سائیں: پواں گے، دھاوا کراں گے۔ کھاڑی: تنگ رستہ، راہ کھاڑا۔ سارنگ: راء سارنگ بیگے کے کھرلاں دا سردار۔ اٹھاراں سو ستونجا دی جنگ آزادی وچ راء احمد خان دے نال شہید ہویا۔ مُونہی: مونہہ توں، کنک یاں پٹھیاں دا ہک مونہہ تے جوڑنا، قبیلے دی شاخ۔

احمد خان دا سر:۔ جھاڑاں: جھاڑیاں۔ امدا: آوندا۔ ٹھِلیا: تیریا۔ منے: پاسے۔ رِسمدا: رِسدا۔ میلکھ: لوکائی، خلقت۔

مراد فتیانا:۔ تھینہہ: پنڈ۔ نانگے: نانگا، ہک قبیلہ۔ جن: جنا، فرد، قبیلے دا ہک توں دوجی تھاویں وسیرا، کسے قبیلے دی جوہ۔ دھاڑا: دھاڑ، ویہاں بندیاں توں اُتے دی واہر۔ پیڑا: ویہاں توں گھٹ بندیاں دی واہر۔ دھاڑا پیڑا مارن: واہر نال دھاوا کرنا۔ اوہراں: اُرانہہ، ایس پاسے۔ پگڑے ول: سر اُتے پگڑی بنھن والا، پنجاب وچ لڑکپن توں ای سر اُتے پگڑی بنھی جاندی ہا۔ امدے: آوندے۔ گل پی گیا: (م) وقتی طور تے سہہ گیا۔ لاہماں: پاسیاں۔ سد: الا، ڈھولا، پنجابی شاعری دی ہک صنف۔ بھلہا: ڈنڈے اگے لگا نوکدار لوہا۔ ہنواترا: جابر۔ آپاں: اسیں، اساں۔ کالی گھوڑی سبزوند: گھوڑی دا رنگ تے کالا ہا پروچ ساوے دی بھانور وی پیندی ہا۔ سنید: شُنید، جدوں رب اگے گل سُنی جاوے۔ گرھیا: مگر لگ کے نسایا۔ پک: بے شک، یقیناً۔ کارے: وعدے۔ گاٹے: گردناں۔ کالے پانی: جزیرہ انڈیمان۔

جگدے خان کھرل:۔ جھیڑا: جھگڑا، مقدمہ۔ گل جھلنا: (م) اختلافی معاملے وچ کسے اک نکتے نوں من لینا۔ امدا: آوندا۔ شملہ: گرمیاں دے موسم وچ وائسرائے ہند دا دفتر۔ ہکے ایریں: اکوواری، یکدم۔ عمر حیات ٹوانا: کالرا، شاہ پور دے رئیس، اوہناں دے والد ملک صاحب خان تے پُتر خضر حیات ٹوانا وی انگریزاں لئی انملیاں قربانیاں دتیاں۔ پہلی

وڈی لام سمے عثمانی فوجاں دے خلاف لڑائی دے ویروے لئی ویکھو۔ (Ian Talbot, Khizar Tiwana) میلکھ: لوکائی، خلقت۔ تھانہ باہلک: تحصیل تاندلیانوالہ، ضلع فیصل آباد۔ باہلک کوٹھی: باہلک وچ سرکاری بنگلا۔ وگ گئے: چلے گئے۔ کاوڑی: کاوڑ وچ آونا، غصے ہونا۔ ایلے: ویلے۔ لوہندیاں سِکدیاں دا: مہنگا، وڈی سِک مگروں جمن والا بال۔ ہکو: اکو۔ ہانیں: ہے سن۔ ہکلے: اکلے۔ ولدا: اُتر، جواب۔ ہبدائیں: سبھ پاسے۔ نابر: باغی۔ کیرے: نمانے۔ پھدھ: پھڑ۔ تھاہر: تھاں۔ مرسائیں: اسیں مراں گے۔ آہدے: آکھدے۔ ناں وج گیا: ناں مشہور ہو گیا۔

سومے

مُڈھلے سومے

امان اللہ خان، راء۔ ''احمد خان دا سر''۔ جھامرا۔تحصیل تاندلیانوالہ۔ضلع فیصل آباد۔ 9 اگست 2003ء۔

خوشی میراثی۔ ''احمد خان کھرل 1''۔ چک بھجوآنہ۔تحصیل جڑانوالہ۔ضلع فیصل آباد۔ 30 جون 2003ء۔

سعید بھُٹا۔ کمال کہانی ۔لہور: سانجھ، 2006ء۔

محمد منیر خان، راء۔ ''جگدے خان کھرل''۔ جھامرا۔تحصیل تاندلیانوالہ۔ضلع فیصل آباد۔ 10 اگست 2003ء۔

مقبول احمد فتیانا۔ ''مراد فتیانا''۔گڑھ فتیانا۔تحصیل تاندلیانوالہ۔ضلع فیصل آباد۔ 2فروری 2005ء۔

ولی محمد قریشی۔ ''احمد خان کھرل 2''۔ چک حماندکا۔تحصیل جڑانوالہ۔ضلع فیصل آباد۔ 9 اگست 2003ء۔

ثانوی سومے

پنجابی فارسی کتاباں

اعجاز، اے۔ ڈی۔ کال بلیندی۔ لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1986ء۔

بھا، میاں۔ ''امیر سنگھ دی وار''۔مملوکہ سعید بھُٹا۔ ایسوسی ایٹ پروفیسر۔ پنجاب یونیورسٹی لاہور۔

فردوسی۔ شاہنامہ فردوسی۔ جلد سوم۔تہران: انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، 1370ش۔

انگریزی کتاباں

Arrian. Arrian's History of Alexander's Expedition. Trans. Mr Rooke. vol 2 London: R Lea; J Nunn; Lackingtion, Allen And co, 1814.

Barrier, Norman G. The Punjab Alienation of Land Bill of 1900 Durham: Duke University, 1966.

Budge, E.A. Wallis. Trans. The Life And Exploits of Alexander The Great Being A series of Ethopic Texts. vol 2 London: C.J. Caly and sons, 1896.

Cave-Browne, Rev. J. The Punab And Delhi IN 1857. 2 Parts London: William Blackwood And Sons, 1861.

Encylopedia of Western Colonialism Since 1450. 2007 ed.

Griffin, Lepel H. The Punjab Chiefs. ed. Colonel Charles Francis Massy, Rev. ed. 1st, W.L.Conran, H. D. Craik, Rev. ed. 2nd. Lahore: Sang-e-Meel, 2004.

Latif, Syed Muhammad. History of The Punjab. Lahore: progressive Books,1984.

M` Crindle, J.W. ed. The Invasion of India By Alexander The Great. London: Methuen & co, 1969.

Metcalf, Barbara D, Thomas R.Metcalf. A Concise History of India. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

Nijjar, Bakhshish Singh, Dr. Punjab Under the British Rule. 1849-1947 vol I Lahore: Book Traders, n.d.

Prakash, Buddha. History of Poros. Patiala: Punjabi University,

1967.

Punjab Government. Mutiny Records: Correspondence 2 Parts Lahore: Punjab Government Press, 1911.

--- . Mutiny Records: Reports. 2 Parts Lahore: Punjab Government Press, 1911.

--- . Punjab District Gazetteers: Montgomery District. Lahore: Punjab Government Printing,1933.

Sekhon, Sant Singh, Kartar Singh Duggal. A History of Punjabi Literature. New Delhi: Sahitya Akademi, 1992.

Singh, Bhagat. A History of THE SIKH MISALS. Patiala: Punjabi University, 1993.

Weinfield, Paul. "The Islamic Alexander A Religious And Politcal Theme in Arabic And Persian Literature." diss. Columbia U, 2008.

رسالے

سعید بھٹا۔ ''احمد خان کھرل''۔ کتھی۔ ولی محمد قریشی۔ پنچم 7.1-2 (2005ء): 63-66۔

--- ۔ ''احمد خان کھرل''۔ کتھی۔ خوشی میراثی۔ پنچم 6.6 (2004ء): 52-57؛ 6.7 (2004ء): 41-47؛ 6.8(2004ء): 57-64۔

--- ۔ ''راجا پورس''۔ راوی 80 (1993ء): 266-76۔

--- ۔ ''مستی کھرل''۔ ترنجن 2.4(2008ء): 90-97۔

سعید خاور بھٹا، ڈاکٹر۔ ''لوک کہانی راجا پورس دیاں نینہاں تے سبھا۔'' اورئینٹل کالج میگزین 84.111-12(2009ء): 231-42۔

انٹرنیٹ

"Skanda: The Alexander Romance in India."

<http://murugan.org/research/gopalapillai.htm>

ناں تھاں